

પુસ્તક સમીક્ષા નું

ત્રૈ માસિક

પ્રવ્યક્ષ

ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૯૪ • વર્ષ ૩ અંક ૪

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા
શાંતિલાલ મેરાઈ
જગદાશ ગુજર
સિલાસ પટેલિયા
મનોજ ઓઝા
રમણ સોની
વિજય શાસ્ત્રી
પ્રમોદકુમાર પટેલ
અજય રાવલ
શરીફા વીજળીવાળા

પ્રવ્યક્ષ

સંપાદક

રમણ સોની

અનુક્રમ

પ્રત્યક્ષીય III સંપાદક

સમીક્ષા

- ૧ ક્રીસમાં (કવિતા : પ્રબોધ પરીખ) ૫ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા
ચતવાસો (વાર્તા : મણિલાલ હ. પટેલ) ૭ શાંતિલાલ મેરાઈ
સંબંધ વિનાના સેતુ (નિબંધ : યાંસેફ મેકવાન) ૮ જગદીશ ગુર્જર
રેલવેસ્ટેશન (નિબંધ : હર્ષદ કાપડિયા) ૧૧ સિલાસ પટેલિયા
ઈશ્વરમહા તેરે નામ (નિબંધ : ગુણવંત શાહ) ૧૪ મનોજ ઓઝ
'સન્નિધિ' આદિ... (વિવેચન : કૃષ્ણવીર દીક્ષિત ૧૭ રમણ સોની
ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચન (વિવેચન : જયંત કોઠારી) ૧૯ વિજય શાસ્ત્રી
મિતવિચારસંવાદ (સંશોધન-સંપાદન : કીર્તિદા જોશી) ૨૧ પ્રમોદકુમાર પટેલ

ટૂંકાં અવલોકનો

- બટુભાઈ ઉમરવાડિયા સમગ્ર સાહિત્ય (સંપાદન : જશવંત શેખડીવાળા, રવીન્દ્ર ઠાકોર) ૨૪ રમણ સોની
ગુજરાતી મહાનિબંધ સૂચિ (સંપાદન : પ્રકાશ વેંગડ) ૨૫ રમણ સોની
ગાંધીના કાવ્ય-ગ (સંપાદન : મહેન્દ્ર મેઘાણી) ૨૬ રમણ સોની
હીરક કેસૂડાં (સંપાદન : રમણીક મેઘાણી વગેરે) ૨૭ અજય શવલ

વાચનવિશેષ

- ટુ સર, વીથ લવ (બેથવેઈટ) ૨૯ શરીફ વીજળીવાળા

પુસ્તકસ્વીકાર મિતાબરી ૩૩

આ અંકના લેખકો ૩૬

ચર્ચા

ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી ૩૭

વાર્ષિક સૂચિ ૩૯

પ્રત્યક્ષ

વર્ષ ૩ અંક ૪ ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૯૪ સળંગ અંક ૧૨

જાન્યુઆરી-માર્ચ, ૧૯૯૫નો અંક 'સંપાદન વિશેષાંક' તરીકે પ્રગટ થશે.

વર્ષ ૩ અંક ૪ ઑક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૯૪ : સંખ્યા અંક : ૧૨

પ્રત્યક્ષ

પરામર્શકો

રમણ સોની

શિરીષ પંચાલ પ્રમોદકુમાર પટેલ

પ્રકાશક

શારદા સોની ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

કમ્પ્યુટર-કમ્પોઝ

શારદા મુદ્રણાલય જુમ્મા મસ્જિદ સામે ગાંધી માર્ગ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
(ફોન ૩૫૯૮૬૬)

મુદ્રણસ્થાન

ભગવતી ઑફસેટ ૧૫/સી બંસીધર એસ્ટેટ બારડોલપુરા અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

પ્રચલક

અંકન પ્રાફિક્સ ૫૧ કોમર્સ હાઉસ ઘીકાંટા રોડ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

પ્રાથમ અક્ષરકન

જયદેવ શુક્લ

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૬૦ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૧૦૦ પંચવાર્ષિક રૂ. ૨૫૦

આજીવન સભ્યપદ રૂ. ૫૦૦ શુભેચ્છક સભ્યપદ રૂ. ૧૦૦૦

અંકની છૂટક નકલ રૂ. ૨૦

લવાજમ મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી મોકલવા વિનંતી. ચેકથી મોકલનારે બેંક-કમિશનની રકમ ઉમેરવી. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની - પ્રકાશક : પ્રત્યક્ષ'ના નામે લખાવો.

લવાજમ મોકલવાનાં સરનામાં

નીતિન મહેતા

૪૦૧/બી શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ) શિમ્પોલી રોડ બોરિવલી (પશ્ચિમ) મુંબઈ ૪૦૦ ૦૯૨

જયદેવ શુક્લ

જશોદાનગર જીન પાછળ સાવલી ૩૯૧ ૭૭૦ (જિ. વડોદરા)

ચેલિત કોઠારી

'ઝબક' ૨૪ નેમિનાથનગર સુ. મં. માર્ગ આંબાવાડી અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

શારદા સોની

ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

સંપાદકીય - પત્રવ્યવહાર

રમણ સોની

ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ : ૧૫-૧૨-૧૯૯૪

મોકલવા આકર્ષનારું એક પરિબળ હોઈ શકે. એથી, એમ વિચાર આવે કે વધુ સર્વ-ગ્રાહિતાથી ને વધુ સક્ષમ રીતે આ વાર્ષિક સમીક્ષાનું કામ પરિષદ કેમ ન કરે ? પરંતુ, સમીક્ષાપ્રવૃત્તિ તો દૂર રહી, વાર્ષિક ગ્રંથસૂચિ કરાવવાની આપણી અપેક્ષા પણ પરિષદ પાસેથી સંતોષાઈ નથી. દર બે વર્ષે જ્ઞાનસત્રમાં અપાતાં પારિતોષિકો માટે, નિર્ણાયકોને મોકલવા પરિષદ જે યાદી તૈયાર કરે છે એ પણ ઘણીવાર અધૂરી હોય છે - ઓછા સાહિત્ય-મૂલ્યવાળાં ને અલ્પપરિચિત પ્રકાશકો-લેખકોનાં જ નહીં, મહત્ત્વનાં ને જાણીતાં પ્રકાશનો પણ એ યાદીમાંથી ક્યારેક છટકી ગયેલાં હોય છે. એના પરથી એક તર્ક એ પણ થઈ શકે કે પરિષદને ય પૂરતા પ્રમાણમાં પુસ્તકો મળતાં નથી. પરંતુ, વધુ સાચી હકીકત તો એ લાગે છે કે અહીં પુસ્તકપ્રાપ્તિ કરતાં ચોકસાઈભરી વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન વધુ મોટો છે.

બીજું, આ વાર્ષિક સમીક્ષાની પ્રવૃત્તિ એક સમીક્ષક-સંપાદકને બદલે બે-ચાર વધુ અભ્યાસીઓની ટીમથી થાય તો એનું પરિણામ, સમીક્ષાની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ વધુ સારું આવી શકે. એકલા મધુસૂદન પારેખ પર જ બધાં પુસ્તકોની ને બધાં જ સાહિત્યસ્વરૂપો પરનાં પુસ્તકોની સમીક્ષાનો બોજ આવી પડે એથી તેઓ (કે કોઈપણ એક અભ્યાસી) પૂરતી અને બધાં સ્વરૂપોના ગ્રંથો વિશે એકસરખી ક્ષમતાથી કામ ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. એક મુખ્ય સંપાદક હોય ને બીજા તે-તે સાહિત્યસ્વરૂપના વિવેચનની વિશેષ જાણકારી ને અધિકાર ધરાવતા સહાયક સંપાદક હોય તો પરિણામ વિશેષ ઘોતક બની શકે.

વળીવળીને મૂળ વાત તો, સર્વ પુસ્તકોની પ્રાપ્તિ આગળ જ આવવાની. કેમકે એના વિના, બીજું તંત્ર ભલે ગમે તેટલું કાર્યક્ષમ હશે તો પણ પરિણામ ધૂંધળું આવવાનું અને અધૂરી વિગતો ને નિરીક્ષણો સમય જતો જાય એમ વધુ નડવાનાં - ગેરમાર્ગે દોરવાનાં.

એટલે વિચારણીય બલકે ચિંતાજનક પ્રશ્ન તો એ છે કે બધા જ પ્રકાશકો એમનાં બધાં જ પ્રકાશનો સામયિકોને, સંસ્થાઓને કેમ મોકલતા નથી ? વિવેચનમાં - સમીક્ષામાં એમને શ્રદ્ધા નથી રહી ? સમીક્ષા-અંવલોકનથી એમનાં પુસ્તકોનો પ્રસાર-પ્રચાર નહીં વધે એવું એમને લાગે છે ? કે પછી એમની પોતાની વ્યવસ્થાજાળ (નેટવર્ક) જ એટલી આત્મનિર્ભર છે કે જેથી સમીક્ષા આદિથી થતા ગુણવત્તાપરક (ક્વોલિટીટિવ) પ્રસારની એમને કશી ગરજ જ નથી ? પ્રકાશકોની દિશાએથી વિચારતાં એક દલીલ એ પણ સામે આવી શકે કે હવે પુસ્તકોનું નિર્માણ ખૂબ મોંઘું થયું છે ને એટલે પુસ્તકો વેચવાને બદલે આમ વહેંચવા વિશે એ ઉદ્વેગનીતા કે અનિચ્છા ધરાવતા હોય તો એ સ્વાભાવિક નથી ? જો કે ખરીદી કે વેચાણને પ્રેરવા માટે થોડીક વહેંચણી (સેમ્પલ ગીફ્ટ) કરવાની થાય એ પણ વ્યવસાયની જ એક આવશ્યકતા નથી ? બીજી વેચાણવસ્તુ (કોમોડિટી)ની જેમ પુસ્તકને પણ એ લાગુ ન પડે ? આમાં મતભેદો હોઈ શકે પણ મૂળ વાત તો એટલી જ કે પ્રકાશકોમાં સાહિત્ય કે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ માટે કેટલાં આદર-પ્રેમ બચ્યાં છે.

વસ્તુલક્ષી રીતે વિચારતાં, ખરેખર તો એક એવું કેન્દ્રીય ગ્રંથાલય હોય જ્યાં પ્રકાશિત થતું એકેએક પુસ્તક પહોંચતું હોય. આપણા સૌનો આ જૂનો અભિલાષ છે જે સંતોષાયો નથી. કાયદાની રીતે, અનિવાર્યપણે પ્રકાશનની નકલ મોકલવાની થતી હોય એ કૉપીરાઈટિંગનો નિયમ પણ પળાતો હોય એવું ખાસ જણાતું નથી. એ દિશામાં ફરી જાગૃતિ લાવવાની ને વ્યાપક ઊંછાપોહ કરવાની જરૂર છે. પ્રકાશકો માટે પણ આવી કેન્દ્રીય વ્યવસ્થા પ્રચારઅર્થે પણ વધુ અનુકૂળ થઈ શકે.

એટલે, સામગ્રી અને એના પર કામ કરનાર - એ બંને પક્ષે આવી સમસ્યાઓ છે. ને એ કંઈ ન જ ઉકેલી શકાય એવી તો નથી. માત્ર એ માટેની સમજ ને એ માટેનો નિષ્ઠાપૂર્વકનો તંત્ર જોઈએ. પણ આ જે 'જોઈએ' તે 'છે' આપણામાં ?

કૌંસમાં

પ્રબોધ પરીખ

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૮૪

પૃ. ૧૩૬, રૂ. ૭૦

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

કાળાં લોખંડી ધુમ્મસ

આજે જ્યારે બારીઓ ખૂલી રહી છે, બારણાં ખૂલુંખૂલું થઈ રહ્યાં છે ત્યારે 'કાલે એકાદ બારી ખૂલશે'ની શ્રદ્ધા લઈને પ્રબોધ પરીખ બંધ કે બંધિયાર રચનાઓના સંગ્રહ 'કૌંસમાં'(૧૯૮૪) સાથે બહુ મોડેથી પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. એમનો સંગ્રહ એક રીતે જોઈએ તો કાલબાહ્ય છે.

આધુનિકતાનું લગભગ આથમણું છે. એક જમાનો હતો જ્યારે લાગણીના ફુવારાથી વિચારના ફુવારા પર અને આધુનિકતા-કાળમાં શબ્દના ફુવારા પર ગુજરાતી કવિતા આવી ઊભેલી, ત્યારે ભાષાની આત્યંતિક તોડફોડ કરનારા કવિઓમાં મનહર મોદી પછી પ્રબોધ પરીખ બીજે ક્રમે હતા. સર્જકતાના ઊભરાઈ જવાના ખ્યાલથી એ વખતે જે શબ્દસોમ છલક્યો, તાવના નશામાં જે લવરી ફૂટી કે ભક્તીમાંથી કાચા શેકાઈને જે શબ્દોના તડતડવા ફૂટ્યા, એનો એક યુગસંદર્ભ હતો.

આ સંગ્રહમાં એ યુગસંદર્ભ છે. અમેરિકન પેઈન્ટર જેક્સન પૉલોક જેમ રંગોને રેડીને શરીરની યદૃક્ષા ગતિએ એક્શન પેઈન્ટિંગ કરતો, એવું કંઈક અહીં શબ્દોની સાથે થયું છે. આ રચનાઓ એક્શન પોએટ્રી છે, જેને કારણે કવિને ઊરેઊરે વહેમ છે કે મારી કવિતાઓ work in progressના improvisations છે. ક્યારેક કવિ શબ્દના વેષ પહેરી મનની ગતિ ઝીલવા મથે છે :

અહીં બરફ પર ફૂલ છે મારા શોકના
પડછાયાઓનું
કાંઠાવિહોણા દોડ્યે જતા સમુદ્રો
લિપિ વિનાના
ઊંડાં

આ વરસોના જંગલમાં

અજાણ્યા આકાશખંડોનાં ફળો

અહીં ઘોઘરા અવાજમાં નાશ પામ્યાં છે તે

અશક્ય ભૂગોળોની નસોમાં ગતિ

લોહીમાં ગુફાઓના સ્મરણનો ભય

દરેક ધાસોમાં ચરતું હોય મૃત્યુ

હવે અહીં આ હું કઈ તરફ ફરી રહ્યો છું (પૃ. ૨૨)

ક્યારેક મગજના ભંડકિયાની સીડી ઊતરે છે ખરો, પણ મગજની સમજથી પણ દૂર એવા કશાકને કવિ શબ્દોમાં ઝાલવા યત્ન કરે છે :

એક એવી સાંજ.

ચૂપકીદીમાં જેમાં આત્માની છુકછુક ગાડીના

લેન્ડસ્કેપો સંભળાય

બારી બહાર ઊડી જતાં પંખીઓ.

વિમાન થઈ આંગળી પર બાંધી જાય

શહેરોની હારમાળા (પૃ. ૭૧)

ક્યારેક કવિ શીખેલી ક્ષણોના ઘેરાવામાંથી છટકવાનો પ્રયત્ન કરી શબ્દોનું સ્મૃતિનું ગતિનું ગાંડપણ ઉલેચે છે :

કહીશ

કે અજાણી મોટરોમાં તારા ધાસમાંથી જેઝ ફૂટે છે

કે શબ્દો ફટાક દઈ પંખી થઈ જાય છે

ને હવામાં તારી આવ-જાવ કરે છે.

એક પછી એક સીડીમાં વિટ્ઝનસ્ટાઈન અને

આમતેમ પૃથ્વી પર રખડતા વિદૂષકોને

ને એ બધાને ઉડાવતો જઈ છું

ને સ્મરણના આ ફરી વળતા

અગ્નિઓમાં

તારા દેહના પર્વતો પી જવા અગસ્ય થયો છું

(પૃ. ૮૯)

મોટે ભાગે આ રચનાઓમાં સમય સાથેનો અને વિષાદના અવકાશો સાથેનો સંઘર્ષ મોજૂદ છે. અને એમાં જ્ઞાન અને હયાતીનું દોરડાયુદ્ધ ઉમેરાયું છે. આ હયાતી કવિને માટે એક તદ્દન ગૂંચવાયેલી જાળ છે. આથી જ કવિ તર્કની સીમાઓ ઓળંગી કશુંક ઉકેલવામાં ઉદ્યુક્ત રહે છે, અને ઉપનિષદ જેવી ક્ષણને પકડવા તલબે છે :

જે પાસે છે તે પમાતું નથી, જે દૂર છે તેનો ભ્રમ દાંત
તોડી નાખે છે ને વાળ ઉતારી દે છે, જે અંદર

આવીને વસવા જાય છે તે અથડાઈને ફૂટી જાય છે, જેને જાકારો આપવાનો છે તે હાડકાંઓમાં એની પાંખો ફફડાવ્યા કરે છે. જે પાસે છે તેની નિકટતા બાંધી લે છે ને ફોડી નાખે છે આંખો, જે દૂર છે તેનો અવાજ ઘુમરાયા કરે છે કશું આવ્યા વિના. (પૃ. ૧૧૨)

એમાંથી જ કદાચ આ સંગ્રહનું ઉત્તમ કહી શકાય એવું 'જાગરણસ્તોત્ર' રચાયું છે :

... પણ ખૂણામાં ફફડતી શાંતિ
ચાલો સારું થયું

પાછું આવ્યાની ગૃહશાંતિ !
પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો

જે

જાગીને આવ્યો છે

ડૂબીને ડૂબ્યો છે

ફૂદીને ફૂદ્યો છે

મૂઈને મૂઓ છે

ઊઠીને ઊઠ્યો છે

એના જાગરણનું શું ?

આ જાગરણ સ્તોત્રનો, કવિએ, પુરાણકથાનો ઢાળ કહ્યો છે પણ ખરેખર તો એમાં પુરોહિતના કંઠે ઊતરતી ગુજરાતી સત્યનારાયણની કથાનો ઢાળ ખપે લેવાયો છે. 'પણ ખૂણામાં ફફડતી શાંતિ'ની અભિવ્યક્તિ દ્વારા કવિએ સમસ્ત માનવજાતની પુનરાવૃત્ત કરુણતાને સઘન રીતે ધ્વનિત કરી છે.

ક્યારેક કવિએ ઉપમા અલંકારનો તદ્દન નવો અવતાર કર્યો છે :

અવાજ થયા વિના તારાં સ્તનો ઊડી ગયાં છે

પર્વતોની અનંત શક્યતામાં (પૃ. ૯૬)

'ઉમાશંકર જોશી' કાવ્યનું આ સંગ્રહમાં હોવું એક ચમત્કાર છે. અર્થની વાંકીચૂકી અભિવ્યક્તિઓમાં અટવાતી કવિની ઉત્પાદકતાએ અહીં સરલને જે સંનિષ્ઠતાથી હાંસલ કર્યું છે, તે દાદ માગી લે તેવું છે. આખેઆખું કાવ્ય ઉતાર્યા વિના રહી શકાય તેમ નથી :

તમે અમને બબ્બે આંખો આપી

અને એ ભીની પણ કરી

તમે બન્ને હાથોથી પૃથ્વી છલકાવી દીધી

તમે શીખવ્યું અમને ચાલતાં જંગલમાં

જંગલની પાર

તમે ક્યાં અમારા કાનોમાં મંત્રોચ્ચાર

અંતરના અજવાળાને ટકોરતા.

તમે રચ્યો પુલ અહીંથી ત્યાં સુધીનો

તમે અમને બબ્બે આંખો આપી

અને

એ ભીની પણ કરી -

(પૃ. ૧૨૬).

'આબુમાં બે કવિતા'માંથી પહેલી 'ગૌમુખમાં'માં પણ વિષાદ સુરેખ રીતે ઊતર્યો છે :

ક્યાં છે તારો મીણિયો હાથ ?

હવે મારા દેહ સાથે ચાલે છે તું.

પગથિયાંઓનો અંત નથી

અને જંગલમાં હવા વિના કશું વાત કરતું નથી.

દૂર દૂર

નીચે ઊતરતું હશે નરકમાં ?

ધુમ્મસના પરદા તોડી ચાલું છું જંગલમાં.(પૃ.૪૮)

પરંતુ આવું બધું પ્રમાણમાં બહુ અલ્પ છે. આ સંગ્રહનું કોઈપણ પૃષ્ઠ ઉઘાડો, કોઈ પણ રચના વાંચો, કોઈપણ પંક્તિ વાંચો, ગમે ત્યાંથી વાંચવાની શરૂઆત કરો, તમે એક જ પ્રકારની એકવિધતામાં પ્રવેશો છો. જુદીજુદી દિશામાં જતાં એક જ સરખાં વાક્યોની ફેંકાફેંકમાંથી રચનાઓનું ભાગ્યે જ કોઈ કલેવર બંધાય છે. મુખ્યાર્થનો બાધ કરતી પંક્તિઓ પર પંક્તિઓ આવ્યે જાય છે પણ એ કવિની શૈલી-રૂઢિનો જેટલો પરિચય આપે છે એટલો એના પ્રયોજનનો પરિચય આપતી નથી. આહ્વાદને બદલે અકળામણ આપતાં સંદિગ્ધતા, વિસંગત સાહચર્યો, અર્થોની અનિશ્ચિતતા એક 'કાળાં લોખંડી ધુમ્મસ' દ્વારા રચનાઓને અપારદર્શક કરે છે; પણ રહસ્યપૂર્ણ કરતી નથી : ઉદાહરણ રૂપે -

બે હાથ બાંધી સમુદ્રમાં શાર્ક માછલીઓ તરે છે.
આ આશ્વાસનની રીતે સજ્જનોએ શાલ ઓઢી છે
ને ઠંડી તો છે નહીં.

ફરીથી

એના એ અવાજોનું ગોળ ગોળ આકાશ

શબ બની તરતા પાંખાળાં માણસો

નદી પાસે વસતાં ગામ, ખભે માંસ ઊંચકી

ચાલતાં વાહનો

(પૃ. ૧૩)

વહાણ, મેદાનો, રણ, રેત, ગુફા અરીસા વગેરે વગેરે છૂટક ચબરાકિયા પંક્તિઓનો ભોગ બન્યાં છે. ટ્રેનની કે આકાશમાં ઓગળી જવાની વારંવારતાએ એની

ધાર ગુમાવી છે. વળી બહુ ઓછાં કાવ્યોમાં અછાંદસના લયને ખપમાં લેવાયો છે. મોટે ભાગે વિચિત્રિત વાક્યોનો ઠેરઠેર શંભુમેળો એકઠો થયો છે.

કેટલીક પ્રાસંગિકતા, કેટલીક અંગતતા, કેટલીક પ્રાકૃતતા કે અપકવતા સહિતની વ્યતીત યુગશૈલી અંતર્ગત કુંઠિત ચેતનામાંથી શબ્દોનું કીડિયારું આપતો આ સંગ્રહ એકંદરે હવે ઝાઝો આસ્વાદ્ય રહ્યો નથી. પ્રબોધે મને અને શાલિનીને કાવ્યસંગ્રહ ભેટ મોકલ્યો ત્યારે ઉપર લખેલી 'છેવટે છેક હમણાં' પંક્તિ પાછળ 'કવિની પણ આવી જ કોઈ પ્રતીતિનો એકરાર સંભળાય છે. □

રાતવાસો

મણિલાલ હ. પટેલ

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૯૪
કા. ૨૦૦, રૂ. ૪૫

શાંતિલાલ મેરાઈ

દાવો મોટો, પણ...

મણિલાલ પટેલે કવિ, નવલકથાકાર, નિબંધકાર, વિવેચક અને અનુવાદક તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી છે. હવે નવલિકાકાર તરીકેની ઓળખ તેઓ 'રાતવાસો' ની ૧૯ વાર્તાઓ દ્વારા આપે છે.

જોસેફ મેકવાને આ વાર્તાસંગ્રહના આરંભમાં વાર્તાઓનો ઉમળકાભેર કરાવેલો આસ્વાદ્ય, નિવેદનમાં લેખકે પોતે આ વાર્તાઓ વિશે આપેલી કેટલીક ગૌરવ-પ્રશસ્તિભરી વિગતો તથા વાર્તાસંગ્રહને અંતે મુકાયેલી એક વાર્તા 'ઉમરી'ની સમીક્ષા તેમ જ 'માટીવટો' વાર્તાની દિલાવરસિંહ જાડેજાની સમીક્ષા વાંચ્યા પછી આ વાર્તાઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્તમ વાર્તાઓ હશે એવો અંદાજ વાચકના મનમાં બંધાય. એટલે જો આ વાર્તાઓ વાંચીને સમીક્ષકને એના વિશે અન્યથા કહેવાનું થાય તો તેને વાર્તાકળાની પૂરી સમજ નથી એવું માનવા પેલી ભૂમિકાઓ વાંચનાર પ્રેરાય. આવી પરિસ્થિતિમાં, આ વાર્તાઓને વાંચતાંવાંચતાં મારા મનમાં સહજ જ જે પ્રતિભાવ જન્મ્યો તે પ્રામાણિકપણે ને આધારો આપીને મારે

લખવો રહ્યો.

મણિલાલ પટેલમાં વાર્તા કહેવાનો કસબ છે, પોતાના વતનની બોલી ઉપર પ્રભુત્વ છે, સંવેદનોને સુપેરે વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા છે છતાં એમ લાગે છે કે વાર્તા કહેવાના કસબમાં ક્યાંક કશુંક ખૂટે છે જેથી કેટલીક વાર્તાઓ જેટલી સઘન-નક્કર (કૉમ્પેક્ટ) બનવી જોઈતી હતી તે બની નથી. (દા.ત. 'પીપળો', 'જાંબુ', 'રાતવાસો', 'માટીવટો', 'અંતર', 'ટપુ ક્યાં છે?') બોલીનો ઉપયોગ થાય તે બરાબર પણ ક્યાંક તેનો અતિરેક થયો છે અને ક્યાંક એવું લાગ્યું છે કે મણિલાલે પોતાનું આ ભાષાપ્રભુત્વ સાબિત કરવા જ વાર્તાના લાઘવના ભોગે સંવાદો મૂક્યા છે. (દા.ત. 'ચીડો' 'બદલી', 'માટીવટો', 'ફારગતિ', 'પી.ટી.સી. થયેલી વહુ', 'બાંધી મુઠ્ઠી') તો વળી સંવેદનોની સૂક્ષ્મતા એમાં થઈ ગયેલા ક્યાંક નિબંધકાર મણિલાલના તો ક્યાંક કવિ મણિલાલના પ્રવેશથી એની પ્રભાવકતા ગુમાવે છે. દા.ત.

રાતી ગારથી લીપેલી ભીંતોવાળું ઘર ભોંય તળિયે મોટી મોટી ઓકળિયો માના હાથનું હેત એમાંથી જાણે પગને અડકે ને અંદર પેસે, કાળજે જઈ બેસે.' ('માટીવટો', પૃ. ૭૭)

આ ગિલોડીનો વેલો એની ઋતુ આવી કે તતડી ઊઠ્યો છે. એના લીલાછમ વેલાને ચઢવા માટે ખેડુ કળિયાં રોપે છે. વાલોળ-પાપડીના વેલા સુકાઈ ગયા છે, હવે એની મોસમ ગઈ. એ વેલાઓને ખેડુએ તાંતેડી નાખ્યા છે. એનાં કળિયાં હવે ગિલોડીનો આધાર બનશે.' ('અંતર', પૃ. ૧૨૦)

મેં મહેશનું ઘર રંગબેરંગી ચાંદરણાંથી શણગારી દીધેલું. ટોડલે, દાર સાખે, તોરણે, કબાટે, ભીંતે, ટેબલે, ખુરશીએ, પાણિયારીએ, વાસણે, વળગણીએ, પલંગે, પથારીએ, મેં બધે જ ચાંદરણાં પાથરી દીધેલાં - ઝાકમઝોળ. કેટલા ઉત્સાહથી હું ચાંદરણાં લઈને આવેલી-અકબંધ, આખેઆખી, વણબોટી... ('ચાંદરણાં' પૃ. ૧૪૧)

'કેટલીક વાર્તાઓને એમણે પ્રતીકાત્મક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ ઠીકઠીક એવાં પ્રતીકો સાંકેતિક રહેવાને બદલે બોલકાં બની ગયાં છે. :

'ટકાર ચીડાની તીણી અણી પર એણે

ઓચમતો પગ દાબ્યો... અણી ખૂંપવાને બદલે વળી ગઈ. શરીર પરસેવે તર તડકો કરડતો લાગે છે.' ('ચીડો', પૃ. ૩૭)

'કાંચળીનાં આભલાં અંધારામાં જીરવાતાં નહોતાં. ('કાંચળી', પૃ. ૫૫)

'એમની કબૂતર જેવી છાતી ભીંસાતાં, પહેલાં છૂટવાનું બળ કરતો સબૂર, હવે વધારે ને વધારે ભીંસ કરવા લાગ્યો. ગરમગરમ છટપટાતી કાયા, ઊનાઊના ધાસ. સબૂર જાણે બાપની નવી આણેલી ઘોડી પલાણતો હતો. જડજડ તળાવ હણહણતું સંભળાતું હતું. ઘણી વાર સુધી અંધારું ગૂંદાતું રહ્યું.' ('કાંચળી', પૃ. ૫૯)

મેઘાણી, મડિયા, પન્નાલાલ અને ઉમાશંકરના જાનપદી વાર્તાઓ રચવાના પુરુષાર્થને આધુનિક વાર્તાકારો પૈકી મણિલાલે આગળ ચલાવ્યો છે એવા મતલબનું જોસેફભાઈએ કહ્યું છે. વાત સાચી છે. પરિવેશ ગામડાનો હોય અને પાત્રોય ગામડાનાં હોય એવી બધી વાર્તાઓનો આખો સંગ્રહ આધુનિકો પૈકી મણિલાલ પટેલ પાસેથી જ કદાચ પ્રથમ વાર મળતો હશે. છતાં સરખામણી કરવા જતાં એમ કહેવાય કે મણિલાલની વાર્તાઓમાં મેઘાણી જેવો બહોળા અનુભવોનો પ્રભાવ નથી, મડિયા જેવું ભાવવૈવિધ્ય નથી, પન્નાલાલ જેવી અભિવ્યક્તિની તાજગી નથી અને ઉમાશંકર જેવું ઊંડાણ નથી. આપોઆપ પ્રગટી ઊઠતી સર્જકતામાં જે કામણ હોય છે તેની આ વાર્તાઓમાં ઓછપ વર્તાય છે. હું એવી વાર્તાઓનો ચાહક છું જે અખાની ભાષામાં કહું તો 'અભિનવો આનંદ આજ અગોચર ગોચર હવું'નો અનુભવ કરાવે. અલબત્ત, સિદ્ધહસ્ત કહેવાતા વાર્તાકારોમાં પણ એવી વાર્તાઓ ઓછી જ હોવાની છતાં કોઈ પણ વાર્તાકારની મધ્યમણ આવી વાર્તાઓ સિદ્ધ કરવાની જ હોવી ઘટે. મણિલાલ પટેલની થોડે અંશેયે આવો અનુભવ કરાવનારી વાર્તાઓ મને લાગી છે - 'ઉમરી', 'બાંધી મુઢી', 'તોફાન', 'દોઢીમાં'. વતન પ્રત્યેનો તીવ્ર લગાવ એમની મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. છતાં 'બાંધી મુઢી' વાર્તા મને એવું સૂચન કરવા પ્રેરે છે કે મણિલાલ પટેલે આત્મકથા લખવી જોઈએ.

આગળ ઉલ્લેખ્યું તેમ ૧૯ વાર્તાઓ પૈકી પાંચ-છ વાર્તાઓ તો એમને વાર્તાકાર તરીકે સિદ્ધ કરે જ છે, છતાં મુખ્યત્વે પ્રણય, કામ અને વતન પ્રત્યેનાં સંવેદનો ફરતે જ વીંટળાતી રહેતી તેમની વાર્તાઓ, તેમની કંઈક એક જ પ્રકારની લઢણમાંથી બહાર આવે તો અવશ્ય કાઠું કાઢે. ને નિવેદનમાં કરેલા દાવા કંઈક પ્રતીતિકર બને.

અંતે આ સંગ્રહની સૌથી કઠે એવી જો કોઈ વાત હોય તો તે છાપકામ પ્રત્યેની બેદરકારી. મણિલાલ જેવા વિદ્વાન લેખક હોય, આર. આર. શેઠ જેવા પ્રથમ કક્ષાના પ્રકાશક હોય ત્યારે સંગ્રહમાં વાક્યરચનાને લગતી, ખોટા શબ્દોને લગતી, વિરામ-ચિહ્નોને લગતી અને જોડણીને લગતી પાર વગરની ભૂલો રહી જતી હોય ત્યારે આપણે બેમાંથી ઠપકો કોને આપીશું ? □

સંબંધ વિનાના સેતુ

યોસેફ મેકવાન

રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૪. કા. ૧૯૧, રૂ. ૪૧

જગદીશ ગુર્જર

અપેક્ષા જન્માવતી સર્જકદૃષ્ટિ

આ પુસ્તકમાં લેખકે એક લઘુનવલ તથા ૨૩ ટૂંકી વાર્તાઓનો સંચય કર્યો છે. આભાસી જીવનની પોકળતા અને અભાવના સંવેદનને રજૂ કરવાની લેખકની સર્જકદૃષ્ટિનો એ પરિચય કરાવે છે.

આંતરજીવનનાં રહસ્યોને ગોપવીને જીવનનાં દંપતીઓની વાત 'સંબંધ વિનાના સેતુ'ની કથારૂપે રજૂ થઈ છે. દામ્પત્યના સંબંધોનું એક જટિલ વિષયક લેખકે આલેખવા ધાર્યું છે. જ્યાં પાત્રો બાહ્ય સ્તરે જે સામાજિક સંબંધથી જોડાયેલાં છે, એનાથી તિન્ન પ્રકારે માનસિક સ્તરે જીવે છે. જેની ઝંખના છે એને પામી ન શકવાની વ્યથા તેમજ એ વ્યથાને ભૂલી વર્તમાનને જીરવતા રહેવાની કોશિશમાં આ પાત્રો જીવે છે. અને પોતપોતાના અંતરંગને ગુમ રાખવાની સતત મધ્યમણ કરતાં રહે છે.

શ્રીમા ભગીરથ સાથે પરિચયમાં આવતાં પ્રણયસંબંધે બંધાય છે, પરંતુ પરિસ્થિતિ વિષમ

બનતાં પ્રણયના સંબંધનો પરિઘ સંકોચાતો જાય છે. અનંત સાથે એ પરણી જતાં ભગીરથ કેવળ યાદોરૂપે એના મનોવિશ્વમાં છવાયેલો રહે છે. તો અનંત એની પ્રિયા મીસ ઈન્દિરા વર્માની સ્મૃતિઓમાં ખોવાયેલો રહે છે. ગૌરી ભગીરથને પરણી છે પરંતુ એના ચિત્રમાં મોહનની સ્મૃતિઓ ઢબુરાઈ છે. ભગીરથ ગૌરીના સાન્નિધ્યમાં શ્રીમાનાં સ્મરણોમાં ખોવાઈ જાય છે, તો ગૌરી પતિ ભગીરથના પડખામાં મોહનની યાદોમાં ડૂબે છે.

દરેક પાત્રનું આમ આગવું ભાવવિશ્વ છે. એમના આંતરજગતમાં બાહ્ય સામાજિક સ્તરના સંબંધ સંદર્ભ ગુમાવી બેઠા છે. સ્વપ્ન અને વાસ્તવ વચ્ચેની દોડમાં આ પાત્રો છન્નવેશે જીવ્યા કરે છે. આથી એમના સંબંધો બે પતંગોના ગંઠાઈ ગયેલા પેચ જેવા જણાય છે.

૬૮ પૃષ્ઠોનો અલ્પવિસ્તાર ધરાવતી આ કથાને લેખક 'લઘુનવલ' તરીકે ઓળખાવે છે. પરંતુ લઘુનવલના સ્વરૂપને અપેક્ષિત એવા મુખ્ય સેન્દ્રિય ચરિત્ર તરીકે આ પાત્રોમાંથી એકેયના સંવેદનને સૂક્ષ્મતાથી વિકસાવવાનું શક્ય બન્યું નથી. લઘુનવલમાં આરંભથી અંત સુધી કોઈ કેન્દ્રીય ચરિત્રનું નિયંત્રણ રહેતું હોય છે. ગૌરીના પાત્રને એ પ્રકારે લેખક વિકસાવી શક્યા હોત. 'મને બે સ્વરૂપે જીવવું ફવતું ન હતું' એમ મોહનને સંભળાવતી ગૌરી એના બોસ અનંત સાથે સહજતાથી જૂઠાણું ચલાવે છે અને પોતાના જ સંઠર્ભે માનવમનની ગૂઢતા વિશે નિરીક્ષણ કરે છે : 'કેવું ચાલાક છે આ મન ! ભૂતકાળની હકીકત છુપાવી અન્ય અપરિચિત આગળ કેવું ઠાવડું બની સભ્યતા ને સંસ્કારિતાનો ધુમ્મસિયો મહેલ રચી દે છે !' એનો પતિ ભગીરથ ગૌરી પાસે પોતાના પૂર્વના પ્રણયસંબંધની નિખાલસ કબૂલાત કરે છે ત્યારે એને ઠંડી સ્વસ્થતાથી સાંભળી કહે છે : 'એટલે આ કંઈ નવું નથી. પ્રેમ તો દરેકને થવો જ જોઈએ ને !' - આવી કેટલીક ક્ષણોએ ગૌરીના મનોભાવોની સંકુલતા તથા દ્વન્દાવસ્થાને લેખક વિશદતાથી ઉઘાડી શક્યા હોત. ગૌરી પોતાના મનનું રહસ્ય અકબંધ રહેવા દે છે. પોતાના દેહની માગણી કરનાર મોહનને એ ઘૃણા કરે છે છતાં એને ભૂલી નથી શકતી. - આવા કેટલાક અસ્તિત્વગત વિરોધાભાસોને તથા ભાવશાબલ્યની

ક્ષણોને સૂક્ષ્મતાથી નિરૂપી શકાયાં નથી.

કથાનાં સાત પ્રકરણોમાં પ્રત્યેકના આરંભે એકએક શૌર મૂકવામાં આવ્યો છે. જેમાં છળયુક્ત જીવનની પોકળતા તથા આભાસી સંબંધોની ભમણાનું સૂચન મળે છે. સ્મૃતિસાહચર્યો તથા બદલાતાં કથનકેન્દ્રોની ટેકનીક દ્વારા કથાનો વિકાસ થાય છે. પાત્રોના સંવાદોમાં ય ભૂતકાળની સ્મૃતિરૂપે સંવાદો આવે ત્યારે એ સ્વાભાવિક જણાતા નથી. કથાસંકલના ત્યાં શિથિલ બની રહે છે. મોહનનું હાર્ટફેઈલથી મૃત્યુ થાય તથા મીસ વર્મા વિમાની અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામે એવી ઘટનાઓનો દાબ વધુ પડતું વજન ધરાવે છે.

ગદ્યની તરાહો નોંધપાત્ર બની છે. રસૂલ તથા મોહનની બાનાં પાત્રોમાં ગ્રામીણ લહેકા તથા વળોટ યોજાયા છે. પણ ક્યાંક ભાષાની ભભક આણવામાં લેખક પોતે અંજાઈ જતા લાગે છે :

'હું પીગણતા બરફની જેમ તતડી ઊઠું છું.'

'ઊગતા સૂરજના તડકામાં એ શબ્દો ક્યારેક એવા તો ભોંકાય છે કે લોહી સફેદ બની ઝળક્યા કરે છે.'

- આવાં આલેખનો ક્યારેક કૃતકતા જન્માવે છે. 'સ્પર્શરાટી' તથા 'ઉખા' જેવા શબ્દોનો અતિ વપરાશ મંનરિઝમ બની રહે છે. જોડણીની ભૂલો ઘણીવાર અકળાવે છે. 'પ્રિયવંદ' જેવા એકાધિકવાર જોવા મળતા જોડણી-દોષ અસહ્ય લાગે છે.

આ કથામાં સંબંધોની ગૂંચ નિરૂપવામાં લેખકે વધુ ધ્યાન આપ્યું છે. ગૂંચવાયેલા સંબંધોને કારણે જન્મતી વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિની સંકુલતા અભિવ્યક્ત કરવા તરફ ઝાઝું ધ્યાન અપાયું નથી.

'સેતુ' વિભાગની ૨૩ વાર્તાઓમાં કેટલીક કૃતિઓ વાર્તાકળાની નોંધપાત્ર શક્યતાઓ પ્રદર્શિત કરે છે. વાર્તાસ્વરૂપને અનુરૂપ સંવેદન તથા નિર્વહણ-રીતિની પસંદગી કરવાની લેખકની સૂઝ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ વર્તાઈ જાય છે. નિરૂપણવિષયનું વૈવિધ્ય પણ ધ્યાનર્હી છે. દામ્પત્યની પ્રસન્નતા અને વિષમતા, રોજિંદા જીવનની રેઢિયાળતા અને સંબંધોની પોકળતા, અસ્તિત્વગત એકલતા અને વ્યર્થતાબોધ, જાતીય આવેગોના ધખારા તથા ફુંકાઓ અહીં

વિધવિધ પ્રકારે આલેખાયાં છે. કથનરીતિના પ્રયોગો પણ ધ્યાન ખેંચનારા છે. કલ્પનોની ભાત દ્વારા ઊપસતો વિરોધ, તિર્યક્તા કે વક્તાભરી સર્જકદૃષ્ટિ, ભાવસંક્રમણ, સ્મૃતિસાહચર્યો, કપોળકલ્પિત અંશો તથા પાત્રોના માનસિક વૈચિત્ર્યના નિરૂપણ દ્વારા વાર્તાકાર કોઈ ને કોઈ સૂક્ષ્મ જીવનરહસ્યને ઉઘાડવા મથી રહે છે. 'એક ઘરી - બે બાજુ'માં શંકાશીલ માનસને કારણે વ્યગ્રચિત્ત બનેલી સરલાના મનોભાવો આલેખાયા છે. પતિ નયન ડૉક્ટરોની કૉન્ફરન્સમાં બેંગલોર જઈ રહ્યો છે. ત્યાં એને કૉલેજ-કાળના મિત્રો મળશે એનો આનંદ પ્રગટ કરે છે. એની વાતોમાં વારંવાર ડૉ. મીસ મેરીનો ઉલ્લેખ ઉત્સાહભેર થતો રહે છે. આથી નારીસહજ ઈર્ષ્યાને કારણે સરલાનું મન શંકા અનુભવે છે. શંકાનો ભાવ તીવ્ર બનતાં પતિ પોતાને ય સાથે લઈ જાય એવી અદમ્ય ઝંખના જાગે છે. પતિ જાણે પોતાની ઉપેક્ષા કરી રહ્યો છે, એવું અનુભવતી સરલા કશી સ્પષ્ટતા કરી શકતી નથી. એના ચિત્તમાં વધતો જતો ઉચાટ નિરૂપવામાં સર્જકતા પ્રગટી છે. આખરે 'તું પણ મારી સાથે આવે તો કેમ !' એવો પતિનો પ્રસ્તાવ સરલાની શંકાને તત્કાળ ઓગાળી નાખે છે. અંત લગી સરલાની તંગ ચિત્તાવસ્થાનું આલેખન કરવામાં અને વાર્તાની વેધક ચોટ સિદ્ધ કરવામાં વાર્તાકારનો વિશેષ પ્રગટ્યો છે.

'તણખલું' વાર્તામાં પ્રણયવૈફલ્યની વેદનાને કારણે હદપારી અનુભવતા નાયકનું ભાવવિશ્વ નિરૂપાયું છે. વૃક્ષ અને તણખલું, ખડક અને રેતી જેવાં કલ્પનો દ્વારા એક સાંકેતિક ભાવસૃષ્ટિ નિર્મિત થઈ છે. નટખટ અને ચંચળ નાયિકા તો કહીને ચાલી ગઈ હતી : 'તણખલું બની ઊડ્યા કરજો, રેતી બની સર્યા કરજો.' પરંતુ એ સહજોદ્ગાર તો વિચ્છેદનો અભિશાપ બની નાયકના જીવનને વેરાન બનાવી મૂકે છે. ભૂતકાળની રમ્ય ક્ષણોમાં રાચ્યા કરતો નાયક અચાનક પ્રિયાનો ચહેરો તરવરી ઊઠતો જુએ છે. હાથ લંબાવે છે... "એની લટ પકડાઈ પણ સરકી ગઈ. મુકી ખોલી જોયું તો તણખલું." ભ્રાન્તિદશાના કપોળકલ્પિત અંશો ધરાવતી શૈલી વાર્તાને આસ્વાદ્ય બનાવે છે, અભાવ તથા હદપારીની વેદના આ ક્ષણોમાં દ્વિગુણિત બની રહે છે.

'એ...!'માં નાયિકાની ભાવસ્થિતિમાં આવતાં

સૂક્ષ્મ પરિવર્તન કલ્પનોની ભાત દ્વારા મૂર્ત કરવાનો પ્રયાસ છે. 'અસ્તિત્વની ધાર પર'માં પણ કલ્પનલીલા દ્વારા કુંઠાઓ તથા અસંગતિનો બોધ મુખર થયો છે. 'બે ક્ષણોની વચ્ચે'માં પ્રિયતમને મળવાનો નાયિકાનો ઉન્માદ તથા થનગનાટ કેવો ઘેરી ઉદાસીનતા તથા વિષાદમાં પરિણમે છે એનું માર્મિક આલેખન થયું છે. 'અંત વિનાની વાર્તા'માં ચૈજિંદી પરિસ્થિતિ તરફ આકસ્મિક દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવ્યો છે. 'ભય' તથા 'દ્વન્દ્વ'માં જાતીય આવેગોની ઉન્મુક્ત અભિવ્યક્તિ છે, જોકે એમાં સૂક્ષ્મતાનો અભાવ છે.

'કોઈપણ નામધારી' વાર્તામાં નિમ્ન મધ્યમવર્ગીય માનવીના જીવનની અપેક્ષાઓ, લાચારી, અસહાયતા તથા આત્મનિર્વાસનનું સંવેદન નિરૂપાયું છે. મધુ રાયની 'ધારો કે' વાર્તા અહીં તરત યાદ આવી જાય, જોકે મધુ રાય જે પ્રકારે પરિસ્થિતિ સાથે aesthetic distance કેળવી માનવજીવનની સામાન્યતામાંથી સૂક્ષ્મ જીવનરહસ્ય પ્રગટાવે છે, એવું આ કૃતિમાં લેખક સિદ્ધ કરી શક્યા નથી. અહીં કૃતિના Narrator સાથે વાર્તાકારનું ચિત્ત પણ ભળી જાય છે તથા ચોક્કસ બોધ કરાવવાનો સંકલ્પ ઉઘાડો પડી જાય છે.

ભાવનાવાદ તથા પ્રયોગખોરીએ પણ કેટલીક વાર્તાઓને નબળી બનાવી છે. 'બારી' વાર્તામાં સંવાદશૈલી તથા કૌંસ રચનાઓ, 'આકાશને ખૂણા નથી હોતા'ની ભાવનાવાદી સૃષ્ટિ, 'બંધ'માં પ્રચારાત્મક બની જતો સૂર - વાર્તાની સંરચનાને શિથિલ બનાવે છે. બે વાર્તાઓના પેટાશીર્ષક તરીકે 'એક સિનેમેટોગ્રાફિક સ્ટોરી' એવું લટકણિયું નવું કશુંય સિદ્ધ કરી શકતું નથી. બલકે, એવી કૃતિમાં સિનેમેટોગ્રાફિક ટેકનીકનો પૂરેપૂરો કસ વાર્તાકાર કાઢી નથી શક્યા એવું લાગે છે.

છતાં, આ વાર્તાઓમાં યૉસેફ મેંકવાનનો વાર્તાકાર તરીકેનો તથા એમની અનોખી કથનરીતિનો મિજાજ ઘડાતો આવે છે. કલ્પનોની ભાત દ્વારા ભાવ-સંવેદનની સાંકેતિક ભૂમિકા રચવા તરફની દિશા પકડાય છે. ગદ્યની ઈન્દ્રિયસંવેદ્ય છટાઓનો તરલ લયાન્વિત વેગ આકર્ષે છે. પાત્રમાનસ, પાત્રવર્તન તથા પરિસ્થિતિનું બારીક અવલોકન કરવાની ક્ષમતા ઊઘડી રહી છે. આ વાર્તાઓમાં સક્રિય બનતી સર્જકદૃષ્ટિ આપણા માટે એક નવી અપેક્ષા તો જન્માવે છે. □

રેલવે સ્ટેશન

હર્ષદ કાપડિયા

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૯૪
કા. ૧૭૨ ૩. ૪૦

સિલાસ પટેલિયા

સ્મરણોનાં સંવેદનરસ્યાં દૃશ્યચિત્રો

દૂરાતિદૂરના બચપણના અને એ પછીના સમયનાં, સંવેદનમાં બરાબર એકરસ થયેલાં સંસ્મરણો અહીં અત્યંત લાઘવથી શબ્દસ્થ કરાયાં છે. ગદ્યમાં કાવ્યાત્મકતાનો સંસ્પર્શ હોવા છતાં અહીં કૃતક કાવ્યાત્મકતા, અપ્રસ્તુત અલંકરણઆયોજન, શબ્દ-આતશબ્દજી અને શબ્દ સાથેનાં ખોટાંખોટાં લાડનો અભાવ છે. અનુભૂતિની ભીંચમાં ઘડાઈને આ નિબંધોની સૃષ્ટિ આપણી સમક્ષ ઊઘડે છે, જેમાં વિસ્મય છે, મૌનનું ઊંડાણ છે અને પ્રકૃતિની અનેકરંગી લીલા છે. 'બદલાતાં દૃશ્યો' નામના નિબંધમાં લેખકે જે કેફિયત આપી છે, એમાં આ સર્વ નિબંધોની સૃષ્ટિનો ટોન બંધાયેલો જોવા મળે છે : 'હું મારા અતીત વિશે વિચારું છું ત્યારે મારું અસ્તિત્વ એ અતીત સુધી લંબાયેલું જોઈ છે. ગામડાના રસ્તાની ધૂળમાં મારાં પગલાં આ અસ્તિત્વના પ્રતીકરૂપે હજુ સુધી સચવાયેલાં પડ્યાં છે. આ અસ્તિત્વ ખૂબ નક્કર હોય છે. કારણ કે એ પગલાં પરથી કોઈ છોકરો વૃક્ષની ડાળ ઘસડીને લઈ ગયો હશે એના લિસોટા, બકરાના મોઢામાંથી પડી ગયેલું પાંદડું, કૂતરાની લાળ, ગાડાના પૈડાના ચીલા વગેરે ઘણું પડ્યું હશે. છતાં એ હજુ સુધી ભૂંસાયું નથી. ગામના કૂવામાં અંદર મોઢું રાખીને પૂડાના લોભે બૂમ પાડતો એ અવાજ પાણીને ભેદીને તળિયે પહોંચી ગયેલો. કોઈ પણ કોસ કે ઘડો હજુ સુધી આ અવાજને ઉલેચી શક્યો નથી.' (પૃ.૧૫૦) આમ, આ નિબંધજગતમાં અતીતનો મધુર અવાજ છે. એ અવાજ સંકુલતા સમેત રહસ્યગર્ભ છે, જેને ઊંચકવા સર્જક અહીં મથ્યા છે. આવી અનેરી નિબંધલીલાને સમજવાનો, અનુભવવાનો અહીં એક પ્રયાસ છે.

અહીં કેટલાક નિબંધો રેખાચિત્ર યા રેખાચિત્રના અંશો ધરાવતા કે લઘુકથાની ક્ષમતાવાળા છે. લઘુકથા, રેખાચિત્રની લગોલગ પહોંચે એવો એમાં પ્રયોગ પણ દેખાય. 'બપોર' નિબંધમાં બપોરી શાંત વાતાવરણ, તડકાની ધાર, સ્તબ્ધતાનું સ્થિર અને વચ્ચેવચ્ચે તૂટતું ચિત્ર છે. અને એમાં નથુ ઠક્કર છે. નથુના જીવનની એકવિધતા, નીરસતા, ચીડ અને કંટાળો એના વર્તનની થોડીક લકીર દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. 'ગદહીના નવું કંઈ છાપતા જ નથુ'માં છાપાં પ્રત્યેની એની ચીડ, એ સાથે જ એના જીવનની એકવિધતા પ્રકટ થઈ જતી અનુભવવા મળે છે. નીરવ બપોરને ચીરતો લાકડાં ફાડવાનો અવાજ, કૂતરાનું ઓટલા પર આવવું, માખીની કિયાને ધ્યાનથી જોતાં રહેવું - આ બધી ગતિશીલતાની મધ્યે નથુનું રેખાચિત્ર ઓછા શબ્દોમાં સરસ રીતે ગૂંથાયું છે. તરલ ચિત્રો દ્વારા એક વાતાવરણ બંધાય છે. 'ટાઈમ-ટેબલ'માં જુદાજુદા વિષયના શિક્ષકોની ખાસ લાક્ષણિકતા દર્શાવીને નર્મમર્મયુક્ત વાણીમાં લેખકે રેખાંકિત કરેલા આ શિક્ષકો આપણી નજરમાં પણ હલબલી ઊઠે છે. એમાં હળવાશ સાથે લાઘવયુક્ત રેખાચિત્ર મળે છે, એ નોંધપાત્ર બાબત છે. "જ્ઞાનસા"માં નાનીમાનું ચિત્ર : '... મારી નાનીમા ખૂબ ભોળાં. જ્ઞાનસને થાંભલી પરથી ઉતારે. અને રાખથી માંજે. રાખ ભેગી મેશ અને તડકો ભૂંસાઈ જાય, ખરી પડે. પછી ગોળમટોળ ટાંકીમાં ઘાસતેલ ભરે ત્યારે એમની આંખમાં તો એવી આસ્થા હોય કે આ ઘાસતેલ એટલે જ અજવાળું. પછી વાટ સરખી કરે અને ફોટો ચડાવી દે. ત્યાર બાદ નાનીમા બાકસમાંથી દીવાસળી કાઢે. સળગાવે, એક હાથે જ્ઞાનસની નાનકડી દાંડી દબાવે, ફોટો ઊંચો થાય, દીવાસળી અંદરની વાટને અડાડે, ફોટો નીચો કરે, આખી વાટ પેટે. ફોટો પીળા પ્રકાશથી છલકાઈ ઊઠે. નાનીમાનો ચહેરો પણ પ્રકાશમાં ખીલી ઊઠે. તેમના રૂપેરી વાળ સોનેરી બને. ચહેરા પરની કરચલીઓ વધુ ઊંડી લાગે. મંદિરની ઝવર ભેગું નગારું પણ વાગે.' (પૃ.૩૩) જ્ઞાનસનો સંદર્ભ લઈને એકિત કરેલું નાનીમાનું રેખાચિત્ર તો આખા નિબંધનો એક અંશ જ છે. કુશળ કેમેરામેન આસપાસના પરિસર પર પ્રકાશ ફેંકી મૂળ બાબતને દૃષ્ટિગોચર બનાવે એવી રીતે

અહીં જ્ઞાનસ સાફ કરવાથી માંડી, એને પેટાવવા લગીની નાનીમાની ઝીણીઝીણી ક્રિયા દર્શાવીને, એક ગતિશીલ અને અંતે સ્થિર થતું નાનીમાનું ભાવચિત્ર એમણે આપ્યું છે. 'ચંદરવો'માં ભરતકામમાં કાબેલ ડોશીમાનું શબ્દચિત્ર કરુણમધુર છે. ચંદરવામાં ગૂંથાતા મોર, પોપટ સજીવ થઈ ઊઠે, બપોરનો અવાજ પણ એમાં ભળી જાય. ગરમ ધૂળની સોડમ પણ ગૂંથાઈ જાય. સર્જકે આવા વિવિધ સંદર્ભો ગૂંથીને ડોશીમાની એકાગ્રતા, જીવનને માણવાની તરસ, વગેરે દર્શાવ્યાં છે. ચંદરવો જાણે કે ડોશીમાના જીવનનું જ પ્રતીક બની જાય છે. પરંતુ એની સાથે અશુભ સંદર્ભ જોડાઈ જતાં એ ચંદરવા પ્રત્યે ઉદાસીન પણ થઈ જાય છે. 'નનામી' નિબંધ આધુનિક વાર્તા જેવો છે. ડાઘુઓ અને અન્ય માણસોના ક્રિયાકલાપો દ્વારા સ્મશાનભણી ગતિ કરતો માનવસમુદાય તાદૃશ થાય છે. મરણ પામનારનું નનામીમાંથી બહાર આવવું અને જીવતાનું ગોઠવાવું એ આખી ક્રિયા રસપ્રદ બને એવી રીતે આલેખાઈ છે. ટૂંકી વાર્તાની બધી જ ક્ષમતા અહીં છે. 'હબસીઓ'માં બે-ત્રણ લીટીમાં અંકિત કરાયેલું એક હબસીનું ચિત્ર, 'સડકને કિનારે'માં એકાદ લસરકે શબ્દસ્થ થયેલ ગાંડો વૃદ્ધ અને બે ડ્રાઈવરનાં ચિત્રો કે "તડકો"માં લેગરબાવાનું રેખાચિત્ર ભલે લાઘવયુક્ત હોય, છતાં મર્મસ્પર્શી અમીટ છાપ પાડનાર અને સર્જક-સંવેદનથી ભર્યાભર્યા છે.

અંધકાર-અજવાસ-પ્રકાશ-ઉજાસનાં વિવિધ રૂપો આ નિબંધસૃષ્ટિમાં સંતપ્ક રીતે રજૂ થયાં છે. 'વરસાદ' નિબંધમાં આવતું વર્ણન ઉજાસ-અંધકારને મૂર્ત કરે છે : 'સવારે આંખ ખૂલે ત્યારે અંધારું હજી પૂરેપૂરું ઊડી ગયું ન હોય. વરસાદ આકાશમાંથી ઉજાસ લાવીલાવીને અંધારાને ધોવાની મધામણ કરતો હોય. પણ અંધારું કેમેય ન ધોવાય. સામેની લાકડાની બારી પર, મકાનની પાળી પર, ઉજાસ રેલાયા કરે.' (પૃ.૧) આંખ ખૂલે છે, એ રોજિંદી ઘટના છે. આરંભમાં અંધારનું સ્થિર ચિત્ર છે, પછી ઊઘડતા ઉજાસનું ગતિશીલ ચિત્ર દોર્યું છે, જેમજેમ ઉજાસ પથરાય છે, એમ એમ અંધાર હટે છે, છતાં એ સંપૂર્ણ ગયો નથી. એની પડખે 'બારી પર, પાળી પર' રેલાતો ઉજાસ છે. આ લેખના અંતમાં બલ્બના પીળા

અજવાળામાં ભળતું અંધારું એક જુદા જ વરસાદી વાતાવરનો અનુભવ કરાવે છે. 'જ્ઞાનસ'માં રાત્રિના ઘેરો અંધકારમાં અંકિત કરેલું આ ચિત્ર અદ્ભુત થયું છે : 'એવામાં સામેથી બીજું જ્ઞાનસ આવતું દેખાય. એના અજવાળામાં બે પગ ચાલતા હોય. એ બે પગની ઉપરનું અંધારું નજીક આવે.' (પૃ.૩૫) અંધારામાં જ્ઞાનસ લઈને ચાલતા અને સામે આવતા માણસને રામરામ કહેતા માણસનું આ દૃશ્ય કળાત્મકતાથી આલેખાયું છે ને એમાં સ્થિર અંધકાર અને જ્ઞાનસનો થરકતો પ્રકાશ સરસ રીતે શબ્દસ્થ થાય છે. 'પેટ્રોમેક્સનું અજવાળું સુસવાટ મારતું હોય', 'શરીરમાં એ પીળું અજવાળું ફરી વળે', 'અંધારાનો ધાબળો ઓઢી સૂઈ જાઉં', '... અજવાળામાં જ્ઞાનસની પીળી જ્યોત ડૂબી ગઈ હોય -' આવાઆવા અંધકાર-અજવાસના ભાવસંદર્ભોમાં ઈન્દ્રિય-ગોચરતા છે. સર્જક-ગદનો અનોખો અનુભવ પણ એમાંથી મળે છે. 'ભુપાલી તોડી'માં આવતી દીવીનો પ્રકાશ પણ વિવિધ રૂપોવાળો છે. એ પ્રકાશ વળી જુદું જ અપાર્થિવ વાતાવરણ રચે છે. 'અભોગી કાનડા'માં પણ વિશિષ્ટ પરિવેશ, વાતાવરણ અને અનુભવ છે : લીલાં ટપકાંનું ઝુમ્મર રચાઈ જાય છે. તેના પ્રકાશથી લીલો અંધકાર ઝળકી ઊઠે છે. ઝરૂખા, બારી, કમાન, બેઠકો પર લીલા પ્રકાશનો અભિષેક થવા માંડ્યો. ધીમેધીમે, વધુ ને વધુ પ્રકાશનો ઢોળ ચઢતો રહ્યો. ઝરૂખામાં ઊભેલી રાજકુમારીની આંખોમાં લીલો પ્રકાશ અંજાઈ ગયો.' (પૃ.૧૩૮) રાગને સાંભળતાં અને માણતાં સર્જકને જે અનન્ય અનુભવ થયો, એનું અહીં આલેખન છે, જે સંકુલ છે. ઝુમ્મર વિશિષ્ટ સ્થળનું નિદર્શન કરે છે. એનો પ્રકાશ, એથી ઝળકતો પરિવેશ અને રાજકુમારીનો સંદર્ભ - વિશિષ્ટ વાતાવરણ જન્માવે છે. બધું તાદૃશ થઈ ઊઠે છે. 'ઓહો ! જાણે અંધારિયો ફૂલો !' (પૃ.૩૩) 'ધીમે ધીમે દોરો દેખાતો બંધ થઈ જાય એટલું અંધારું ઊતરી આવે.' (પૃ.૩૮) 'ગહન તિમિરમાં તારાનું તેજ પડઘાતું હતું.' (પૃ.૧૩૩) 'ટૅરવાં પર જાણે અંધારું ઊગે.' (પૃ.૮) આ બધાં ચિત્રોમાં અમૂર્ત અંધકાર મૂર્ત થઈ ઊઠે છે. એની નિબિડતા અને ગતિશીલતાનો પણ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય-સ્પર્શ્ય ભાવકલ્પનો દ્વારા અનુભવ થાય છે. સુરેશ જોશી, મણિલાલ દેસાઈ, ગોવર્ધનરામ

ત્રિપાઠી ('સ્નેહમુદ્રા')માં આવતાં અંધકારનાં વર્ણનોની યાદ આપે, એવાં આ અંધકાર-વર્ણનો સચોટ અને વેધક છે.

પવનના વિવિધ સંદર્ભો પણ અનેક નિબંધોમાં કલાત્મકતાથી ગૂંથાયા છે. 'ઝરમર' નિબંધનો ઉદ્ધાસ : 'ચારેકોર ચુપકીદી છવાઈ હોય. વૃક્ષો કોઈકના પગરવની વાટ જોતાં હોય. પંખીની પાંખો જાણે ફફડાટ ભૂલી ગઈ હોય. ત્યારે અચાનક કાનની ભૂટને ઘસાઈને પસાર થતા પવનનો પગરવ સંભળાય. નાનકડી ડમરી કાંકરા ને પાંદડાં ખખડાવતી આગળ નીકળી જાય. વૃક્ષો પણ એમાં તાલ પુરાવે. એને સાથ આપવા બારી ખખડે. જોરથી અથડાઈને પોતાનો કાચ ફોડે. એના પડઘા ચારેબાજુ પથરાઈ જાય.' (પૃ.૭૮) આરંભમાં સ્થિર ચિત્ર છે. પવન ધીરેધીરે ફૂંકાય છે અને બધું અસ્થિર થઈ જાય છે. અંતમાં એની ગતિ વધે છે. આ પવનની ગતિનું ચિત્ર વૃક્ષ, પાંદડાં, બારી અને કાચના સંદર્ભ દ્વારા બરાબર સજીવ થયું છે. 'અદૃશ્ય પવનને લીધે પાંદડાંમાંથી ધ્વનિ વહે છે. મને એમાં મારાં ઝાંઝર ઝમકતાં લાગે છે.' (પૃ.૧૨૩) 'પણ કોઈકના મંદમંદ ઉચ્છ્વાસ જેવી પવનની લહેરખી સૂકા ઘાસ પરથી પસાર થઈ ગઈ. એને લીધે ઘાસ ઝંકૂત થયું.' (પૃ.૧૨૮) આ બંને વર્ણનોમાં માનવીય ભાવ સાથે પ્રકૃતિ અને પવન જોડાતાં, એક જુદો જ સંવેદન-અનુભવ સાંપડે છે.

અહીં ઘણાબધા નિબંધોમાં જુદાજુદા સંદર્ભમાં તડકો અને એ નિમિત્તે રચાતું વાતાવરણ અનુભવવા મળે છે. 'તડકો'માં તડકાનું ચિત્ર : 'તડકો વંડીને ઠેકીને ફળિયામાં ઊતરી આવે ને તુલસીક્યારામાં તુલસીના પાનની મુલાયમ રૂંવાટી પર પડે ત્યારે તુલસીનું પાન હસી ઊઠે. પછી સામેના મકાનની પછીતનો વારો. તડકો આખી પછીત પર પથરાઈ જાય.' (પૃ.૨૮) અહીં તડકાથી આસપાસનું વાતાવરણ જે રીતે ખીલી ઊઠે છે, એનું દૃશ્ય છે. તડકાની તરલચંચલ ગતિ આખા નિબંધમાં છે. 'ફાનસ'માં આથમતા તડકાનું આ ચિત્ર જુઓ. 'ઉનાળાનો તડકો આથમવાનો થાય ત્યારે અમારી ઓશરીની થાંભલી પર આંટો મારવા આવે અને થાંભલીમાં ખીલી ખોડીને ટાંગેલા ફાનસ પર પડે. ફાનસના ફોટામાં તો આછી મેશ જામી હોય. તડકો

એ મેશમાં થઈને ધરાર ફોટામાં ઘૂસે. પછી આરપાર નીકળવા મથે." (પૃ.૩૨) સાંજ અહીં સજીવ થઈ જાય છે. તડકાનું ફાનસમાં પ્રવેશવું - એ ગતિભર્યું ચિત્ર પણ સુંદર બન્યું છે. તડકાનાં આવાં અનેક ભાતીગળ ચિત્રો અહીં આલેખાયાં છે.'

આ નિબંધોમાં સ્થિર, તરલ, ચંચલ અને ગતિશીલ એવી વિવિધ દૃશ્યાત્મકતાનું આલેખન થયું છે. ક્યાંક કથન દ્વારા, ક્યાંક વર્ણન દ્વારા, ક્યાંક એકાદ કલ્પન દ્વારા સર્જકે વિવિધ ભાવમય ચિત્રો અંકિત કર્યાં છે. એમાં લાઘવ છે, સાદગી છે, છતાં કલાત્મકતા અળપાતી નથી. 'વાદળ' 'ધુમ્મસ' વગેરે નિબંધોમાં પ્રકૃતિના વિવિધ પરિસરમાં વાદળ-ધુમ્મસને વિહરતાં દર્શાવીને સરસ ચિત્રો કંડાર્યાં છે. 'પડછાયો'માં ઓશરીમાં ગોઠવેલાં ઠામનાં સ્થિર ચિત્રો વીગતપ્રચુરતાને કલાત્મકતાથી ખપમાં લેવાની સર્જકની આવડત સૂચવે છે. 'ભૂપાલી તોડી'માં વડવાઈ પર ઝૂલતી બાળકીનું ગતિશીલ, પ્રસન્નકર ચિત્ર અમીટ છાપ મૂકી જાય છે. વડની ઝૂલતી ડાળી, પંખીનો ફફડાટ, ચાંચમાંથી ખરી પડતો ટેટો - કેવું તરલ, ચંચલ જગત અહીં શબ્દમાં ખીલી ઊઠે છે ! "સાહેલી તોડી"માં આ ચિત્ર કેવું સ્થિરતાનું મૂર્તિમંત રૂપ છે : "તેના ઝરખા પર ઉદારી બેઠી હતી. ન કોઈ રણકાર, ન કોઈ ઝણકાર, ન કોઈ અણસાર, ન કોઈ ઉદ્ગાર, બધું જ નીરવતામાં તદ્દાકાર." (પૃ.૧૧૮) ભાવસમાધિના અનુભવનું આ પ્રતીકાત્મક આલેખન સુંદર છે. "ન"નું 'આવર્તન સ્થિરતા ઘૂંટે છે અને અનુપ્રાસાત્મક શબ્દો લયાન્વિત સમાધિસ્થ સ્થિતિ દર્શાવે છે. 'જેઝમીન'માં આવતું આ વર્ણન પણ રાગને માણતાં થયેલા પરમ આનંદને પ્રકટ કરે છે : 'જાણે નદી વહી. નદીના પનઘટ પર મટુકી લઈને ગોરી પાણી ભરવા આવી... ઠમક ઠમક. ઢેલની નૃત્યમય અદા એની. પાણીમાં પગ મૂક્યો છબક છબક... મટુકી ડુબાડી ભમમ ભમક. મટુકી છલક છલક...'

'ગાડી', 'ચણોઠી', 'બદલાતાં દૃશ્યો' અને 'રેલવે સ્ટેશન' - એ નિબંધોના કેન્દ્રમાં સ્થળવિશેષ લેખે સ્ટેશન છે. સર્જકના અંતરના અતલ ઊંડાણમાં આ સ્ટેશનસંદર્ભ વિશિષ્ટ સંવેદન બનીને ઓગળી ગયો છે. 'પેલા અનામી સ્ટેશનના નામને વાગોળતો બેસી રહું છું. હું આ સ્ટેશનની ભાગોળમાંથી બહાર નીકળી

શકતો નથી.' (પૃ.૧૪૫), '... પ્રવાસીની આંખમાં સંતાઈને ભાગી છૂટવાની યોજના તૈયાર છે, પરંતુ ગાડી ક્યારે આવશે ?' (પૃ.૧૪૭) આ અને આવી વિશિષ્ટ ભાવસંદર્ભ સર્જકચિત્તની ભીતર, જીવનનો જે રાગ રહેલો છે, જે રહસ્યમયતા પડેલી છે, એનો અંદાજ આપે છે. 'રેલવે સ્ટેશન' નિબંધ આ કોટિના નિબંધોમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. એમાં પ્રવાસી, એકલદોકલ માણસ અને સ્ટેશન પરની વિવિધ બાબતો - એવી રીતે એકરૂપતા સાથે છે કે સળંગ દૃશ્યનો સરસ અનુભવ થાય છે. લેખકની વૃક્ષપ્રીતિ ને ભાવના-મયતા 'છોડ', 'પાનખર', 'વૃક્ષ' નિબંધોમાં અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે. શહેરીકરણ, યાંત્રીકરણને લીધે વૃક્ષો કપાતાં જાય છે, એનો અંજપો અહીં છે. અહીં વ્યંગ - કટાક્ષ છે, બોધાત્મક વલણ છે. વાત વાજબી હોવા છતાં, કલાત્મકતા જોખમાય છે. એથી આ નિબંધો નબળા છે. 'કોયલ' 'દૂરદર્શન' અને 'ખાડા'માં સાંપ્રત માનવજીવનની સંવેદનબધિરતા, જરકતા અને કોઠે પડી ગયેલું રેઢિયાળ જીવન પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ નિબંધોમાં પણ કલાત્મકતા ઓછી વર્તાય છે.

આમ, આ નિબંધોમાં અતીતરાગનું ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ આલેખન છે. એમાં મુગ્ધતા, વિસ્મય, તીવ્રતમ ભાવસંવેદન ગૂંથાયાં છે. સર્જકની નિરીક્ષણશક્તિ, વાતાવરણ, રચવાની ક્ષમતા, કોઈપણ સંવેદન વિચારને રૂપાયિત કરી આપવાની સૂઝ, અને ભાષાનું કૌશલ જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ અને માનવભાવોના સુંદર સંયોજનથી નીખરી ઊઠતાં ગતિશીલચિત્રો તાઝળીપૂર્ણ છે. 'સ્ટેશન' વિષયક નિબંધો, 'વરસાદ', 'જ્ઞાનસ', 'ચંદરવો', 'છાપરાં', 'પગલાં' એમના ઉત્કૃષ્ટ નિબંધોના નમૂના છે. ગુજરાતી લલિત નિબંધની સૃષ્ટિમાં આ એક અનોખી કલમરવ- શબ્દરવ છે. □

ઈશ્વર અદ્યા તેરે નામ

ગુણવંત શાહ

આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૯૩

ક્ર. ૧૪૪, ૩. ૪૦

મનોજ ઓઝા

કોમી તણાવોનું સમભાવી વિશ્લેષણ

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે એ ખરું પરંતુ તેની સામાજિકતાનાં અનેક સ્ફુરણ છે. આથી વસુધૈવ કુટુંબકમ્ તરફ ગતિની સાથે સમાજ-માળખાંની આંતર-પ્રક્રિયાના કારણે પ્રવૃત્તિ અનુસાર અનેકાનેક સામાજિક જૂથરચના આકાર પામતી રહે છે. આવા સંબંધોની સંકુલ ભાતથી કેટલાંયે આંતરિક સ્પર્ધાકેન્દ્ર સર્જાય છે. પણ આવાં બે કે વધુ પ્રબળ જૂથો વચ્ચે જો આંતરવિરોધ સર્જાય તો તે મૂળ સમાજના સુચાલન માટે ભયજનક નીવડે છે.

વીસમી સદીના ભારતમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ તણાવ કટોકટીની કક્ષાએ ઊપસેલા છે. આ તાતા પ્રશ્ને સર્વ જાગ્રત વ્યક્તિઓ કંઈક મથામણ કરતી રહે તેવું આ લેખસંગ્રહમાં તાકેલું છે. આથી તેઓ 'બધી જાતિઓના, બધા ધર્મોના અને બધા પક્ષોના વિચારવંત સજ્જનોના હાથમાં' આ પુસ્તક મૂકે છે.

ગુણવંત શાહે 'વિચારોના વૃંદાવનમાં' કરેલા વિહારની ભેટ ગુજરાતને લલિત નિબંધોસ્વરૂપે મળતી રહી છે. બુદ્ધ, મહાવીર, ગાંધી, સરદાર જેવા વ્યક્તિવિશેષને અર્ધરૂપ રચનાઓ પણ તેમણે આપેલી છે. ધર્મપુરુષ અને કર્મપુરુષની એમની ઓળખ અભ્યાસુની છે. આ લેખસંગ્રહમાં આપણે હિન્દુ-મુસ્લિમ વચ્ચે સતત ચાલતા માનસ-યુદ્ધને અનેક દૃષ્ટિકોણથી તપાસ્યું છે. તેમનું નિરૂપણ કોઈ નયા વિશ્લેષકનું (રિટેચ એનાલિસ્ટનું) નથી પરંતુ એક સંવેદનપટ્ટ સહભાગીનું છે.

વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ લેખોનો આ સમુચ્ચય હોવાથી તેને સમકાલીન સંસ્પર્શ સાંપડેલો છે. આથી વિષયવિકાસના તબક્કાઓની માળખાંગત મર્યાદાઓ તેને નહીં નથી. લેખક પોતાની પ્રાસાદિક ભાષા-રીતિને લીધે હિન્દુ-મુસ્લિમ સંબંધોના આ સંવેદનશીલ

વિષયને વધુ ગ્રાહ્ય ને આકર્ષક બનાવી શક્યા છે.

લેખકે બન્ને કોમો, તેના નેતાઓ, કોમવાદી સમૂહો તથા રાષ્ટ્રીય પક્ષોને ખુલામાં લપડાક મારવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે, પરંતુ તેમની લપડાક સ્નેહ-ચિંતા-પ્રેરિત હોવાની જાણ પાનેપાને થાય છે. તેમણે ઉભય કોમને સમજ આપવાનો, ધમકાવવાનો, રમૂજ કરવાનો, દાખલા આપી દલીલ કરવાનો અને કેટલીક શૉક-ટ્રીટમેન્ટ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પુસ્તકના પ્રથમ લેખની શરૂઆત તેઓ ભારતીય મુસ્લિમોનાં જનીનતત્ત્વોને લગતી રમૂજ મૂકીને કરે છે : 'આજના ખુદાબક્ષના પિતા અદ્યાબક્ષના બાપા મૌલાબક્ષના બાપા... રામપ્રસાદ હતા !' મહંમદ-અલી ઝીણાને ટાંકીને પુસ્તકમાં અન્યત્ર પણ એમણે નોંધ્યું છે કે ભારતના મુસ્લિમોના ૯૯ ટકા હિંદુ મૂળના છે. એક મૂળના ગણી હાલનું વૈમનસ્ય ઘટાડવા મૂકેલી આ રમૂજ મુસ્લિમોને કેટલીક રોચક રહે તે પ્રશ્ન છે. કુંતીપુત્ર કણને તે પાંડવ છે તેમ જણાવાયા છતાં આખર સુધી તેણે સારથિપુત્ર કહેવડાવવાનું ચાલુ જ રાખ્યું હતુંને ?

આવી વેધક ચોટ સંગ્રહના લેખોમાં અત્રતત્ર વેરાયેલી છે. પાંચ-પંદર પેઢીએ એક જણાતાં હિંદુ-મુસ્લિમો વચ્ચે અલગાવ તો ઠીક પણ તનાવ, વિખવાદ અને અથડામણનું કારણ શું ? તે માટે જવાબદાર કોણ ? તેવા પ્રશ્ન ઉઠાવી ગુણવંત શાહ ધર્મગુરુ અને રાજકારણીઓને નોખા તારવે છે અને લોકો તેમને ઓળખી જાય તો અડધું યુદ્ધ જીતી ગયા જાણવું એવો આશાવાદ પ્રગટ કરે છે. આનાથી કદાચ જેને તે 'સિન્થેટિક હુલ્લડો' કહે છે તે સમામ થશે તોયે મનો-સાંસ્કૃતિક એકતા વિના બે કોમો વચ્ચેની સમસ્યા સંતોષ જવાની નથી તેવો પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. આથી જ તેઓ કહે છે, 'બે કોમો વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ઈતિહાસનું ઓશિયાળું છે !'

આમ તો આપણને કહેવાનું રહ્યું છે કે પ્રજાની યાદદસ્ત ઓછી હોય છે. પરંતુ ઈતિહાસ તો અવચેતન મનમાં પડેલી છબિઓ રૂપે સચવાયા કરે છે. આથી પ્રત્યક્ષ કોઈ પ્રસંગ વિના અવચેતન મન, પ્રજાની પ્રતિક્રિયાનું નિસ્સરણ કરે છે. આમ હિંદુ-મુસ્લિમ સહઅસ્તિત્વનો ઈતિહાસ તેમના વર્તનની સમજ આપી શકે.

ગુણવંત શાહે આ ઈતિહાસની સમજ આપવા રામમનોહર લોહિયા, એમ. જે. અકબર અને જે. એસ. બંદૂકવાલાના લેખોની મદદ લીધી છે. ભારતમાં સત્તાના સથવારે આવેલા ઈસ્લામ અને હિંદુ ધર્મ શાસક-શાસિતના નાતે સમાંતર પ્રવાહે હજાર કરતાં વધુ વર્ષ રહેલા છે. આથી મુસ્લિમોમાં લઘુમતી છતાં ગૌરવની અનુભૂતિ, વટાળનું પ્રોત્સાહન, તેને લીધે હિંદુમાં નિહિત રોષની લાગણી, બીજી બાજુ પરાપ્રાચીન ફિલસૂફી, કલાના આધારે ઉન્નત રહેવાની ભૂમિકા, કલાના ક્ષેત્રે સધાયેલું સામંજસ્ય વગેરે બાબતો દર્શાવી હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધોની સંકુલતા સ્પષ્ટ કરાઈ છે.

તાજેતરની સદીઓમાં બ્રિટિશરોની શાસકપદેથી થતી રહેલી પડતી, મુસ્લિમોને અકડુ બનાવવામાં અને હિંદુઓને છાનેછાને હરખપદૂડા થવામાં કારણભૂત હતી. હિન્દુઓ નવીન ઉન્મેષોને આત્મસાત્ કરવામાં સરખામણીએ વધુ પાવરધા નીવડ્યા જ્યારે નવશાસકો પ્રત્યેની આશંકા અને મંડૂકમાનસથી મુસ્લિમો પાછળ રહી ગયા. ગુણવંત શાહ નોંધે છે કે 'ગતિ વચ્ચે રહેલો આ તફાવત બે કોમોના ઘર્ષણના પાયામાં છે.'

જોકે લેખક આ ગતિના તફાવતને મુસ્લિમોની માનસિક ઊણપ તરીકે ઓળખાવતા નથી ! 'કોઈ વેંત નમે ત્યારે હાથ નમે તેનું નામ હિન્દુ' એમ કહી તેઓ કહે છે કે 'પણ એક હાથે તાલી ન પડે.' આમ તેમને ભય રહેલો છે કે 'હિન્દુઓ આ બાબતે થોડા થાક્યા છે.' તેઓનો ભય મિથ્યા છે તેવું ન કહી શકાય પણ મુસ્લિમ-માનસનો ઉછેર એવા પર્યાવરણમાં થતો રહ્યો છે કે હિન્દુઓએ પહેલ છોડવી ન જોઈએ. સમયે આ કર્તૃત્વ હિન્દુ વિચારવંતોના શિરે લાટેલું છે. ગુણવંત શાહ ઊલટાના થોડાક ત્રસ્ત થયેલા લાગે છે આથી 'ભારતના મુસલમાનોએ મારા જેવા અનેક ઉદારમતવાદી હિંદુઓને નિરાશ કરવામાં સફળતા મેળવી છે.' એવું ચોંકાવનારું અને નિરાશાવાદી વિધાન કરે છે. આ કથન એમના મુખે ચોંકાવનારું જ નહીં આશ્ચર્યજનક પણ લાગે છે કેમકે તેમણે જ અન્યત્ર નોંધ્યું છે કે 'લઘુમતી અને બહુમતીના પછાતપણા વચ્ચે હરીફાઈ ન હોઈ શકે.' અને 'જાણે મુસ્લિમ હોવું એટલે જ ભારતવિરોધી હોવું એવી હવા

ચાલી છે.' આથી જ દેશમાં સૌથી દુઃખી વ્યક્તિ વિચારશીલ અને રાષ્ટ્રપ્રેમી મુસ્લિમ સજ્જન છે.'

આમ આવી સંતર્પક સમજ દાખવવા સાથે શાહબાનો કેસ સામેની પ્રતિક્રિયા કે તે સંદર્ભે કોમન સિવિલ કોડનો વિરોધ તથા બાબરી મસ્જિદ પ્રશ્ને મુસ્લિમ ઉચ્ચાટને સમજવાના બદલે ગુણવંત શાહ આ ત્રણે મુદ્દે મુસ્લિમોને જિદ્દ છોડી દેવા વીનવતા જણાય છે. ખરેખર તો શીખોને કેનેડામાં પોલીસ ગણવેશ સાથે પાઘડી પહેરવા દેવા અપાયેલી અદાલતી છૂટથી પોરસાતા ભારતીયોને મુસ્લિમ પર્સનલવોની જમાનાજૂની અલગ હસ્તીના વિરોધનું કારણ સમજવું અઘરું છે. તો પાંચસો વર્ષથી ચાલી આવતી મસ્જિદે પાંચ વર્ષથી ઊભા કરાયેલા વિવાદને પુરસ્કૃત કરવું પણ ચર્ચસ્પદ છે.

જો કે લેખકે સામાન્ય હિન્દુના મનમાં વૈમનસ્ય પેદા કરતા અન્ય પ્રતીક-પ્રસંગો પણ દર્શાવ્યા છે, જેમકે પાકિસ્તાની ક્રિકેટ ટીમના વિજય પ્રસંગે ક્યાંક થતી આતશબાજી, ખોટીખરી પણ હિંદી બોલવાની ગુજરાતી મુસ્લિમોની મમત વગેરે. આ વર્તન સાથે સહમત થવું અઘરું પડે પરંતુ અત્યંત સંકુલ એવી આ માનસિક સમસ્યા ખરેખર તો મુસ્લિમ યુવાનોની એક અસ્મિતાની ખોજની, એક આઈડેન્ટીફિકેશનની મથામણ છતી કરે છે. પછાતપણા માટે લઘુતાગ્રંથિ અનુભવતા, આ ગ્રંથિથી સરજાયેલી બિનસલામતીની ભાવનાથી મૂંઝાયેલા, નેતાઓથી ગેરમાર્ગે દોરાયેલા અને બહુમતી પાસેથી આછીપાતળી ય તકની સમાનતા મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડેલા સામાન્ય મુસ્લિમ યુવાનોનો, અવલંબન માટેનો આંધળોર્ભાત આયાસ આવા વર્તનમાં વ્યક્ત થાય છે. આ પરિસ્થિતિ માટે રાષ્ટ્ર-સમાજના અગ્રવર્ગ, સંપન્ન જૂથોની જવાબદારી પણ ખરી કે નહીં તેવું વિચારતાં એમ લાગે છે કે ગુણવંત શાહે આ પ્રશ્નને પૂરો તપાસ્યો નથી.

જો કે લેખક કબૂલે છે કે 'બંને બાજુથી ટપલાં ખાવાનો મને શોખ છે.' આમ કહી તેઓ શિવસેના, આર.એસ.એસ., મુસ્લિમ લીગ અને તેના નેતાઓની ઝટકણી કાઢવા સાથે હિન્દુ કટ્ટરતા, અંધશ્રદ્ધા અને બંધિયારપણા સામે આક્રોશ વ્યક્ત કરે છે. 'તું અમૃતનું સંતાન છે' એવા વેદવાક્યને

ઉચ્ચારી તેઓ શીખ આપે છે કે 'તતઃ ન વિજુગુપ્સતે' કેમકે ધિક્કાર અને ધર્મ સાથે રહી શકતા નથી.

ઉપરાંત ભારતમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ સમસ્યાના જ સંદર્ભમાં કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાનની ભૂમિકા, જેવા મુદ્દે એમણે સામાન્ય લાગણીને વાચા આપી છે. અને 'એકતાયાત્રા' દ્વારા શ્રીનગરમાં ધ્વજવંદન માટેના પ્રયાસોનું સમર્થન કર્યું છે.

સમગ્ર સંગ્રહમાં આમ, એમ, વી. કામઠે પુરોવચનમાં કહ્યું છે એમ, ગુણવંત શાહે ત્રાજવાની દાંડી સમતોલ રાખવાની નેમ રાખી છે. આખરે સમ્પાનમાં એ જ ચિતાર મળી રહે છે કે 'હિન્દુઓને ખ્યાલ જ નથી આવતો કે મુસ્લિમોને 'ક્યાંક્યાં અન્યાય થાય છે' અને 'ભારતના મુસ્લિમોની મુખ્ય સમસ્યા એ છે કે તેમને ફક્ત મુસ્લિમ-સમસ્યાઓની જ ફિકર છે.' ઉમયપક્ષે સમજદારી દાખવવાની આશા ઘણા વિચારવંતોએ પણ છોડી દીધી છે કારણ કે ટાઈમ્સના તંત્રી રહી ચૂકેલા કામઠ જેવા પીઠ પત્રકાર એમ કહે છે કે 'ઈસ્લામ તાકાતને સમજે છે' આથી '(ન્યાયપૂર્ણ) તાકાત સિવાયની વાતો બેવકૂફી છે.'

આ પરિસ્થિતિમાં પણ લેખકનું આશાવાદી કથન કે 'માણસ આનંદની શોધમાં છે', એ માત્ર સુખવાદી સૂત્ર ન ગણાવું જોઈએ કેમકે, તેમણે દર્શાવ્યું છે કે વિજ્ઞાનનો વિકાસ, શિક્ષણનો પ્રસાર અને પરિણામે સ્વનો પરિચય પામવા મથતી વ્યક્તિઓ થકી સંસ્થાગત ધર્મના સ્થાને વ્યક્તિગત અધ્યાત્મનો ઉદય એ ત્રણ વાનાં, માણસની ખોખલી ધાર્મિકતાને અને તેમાં સમાયેલાં ઝનૂન અને જડતાને દૂર કરશે. ઉપરાંત લોકશાહી અને બિનસાંપ્રદાયિકતા, કમશઃ મનો-સાંસ્કૃતિક એકતા સર્જશે. ગુણવંત શાહનો આવો વિશ્વાસ આપણા સહુનું શ્રદ્ધાબળ છે.

વિચારવંતો, પોતાની ભૂમિકા સમજી શકે તેવી વ્યક્તિઓ સિવાય વિમર્શ કરતા નથી પણ સજ્જનોની ચૂપકીદીથી દુરાચાર વધે છે તે ન્યાયે જ્યાંજ્યાં તક મળે ત્યાં વિચારવંતો, સામાન્યજનની પારસ્પારિક સમજ વધારવામાં 'ઈશ્વર અદ્ધા તેરે નામ'ની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે તેવું સમજીને જ લેખકે આ પુસ્તક વિચારવંતોના હાથમાં મૂકેલું છે, એવું મારું માનવું છે. તેમની નેમ સફળ રહો. □

સન્નિધિ • સંસ્પર્શ • શોધ •
ચિંતન • ચેતોવિસ્તાર

કૃષ્ણવીર દીક્ષિત

સ્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૯૯૩. પાંચેયનાં પ. કા.
(આશરે) ૭૦૦, કિ. રૂ. ૨૦૦

રમણ સોની

સાહિત્યનુરાગી વિચારશીલ પત્રકારધર્મ

ભાવક અને પુસ્તક વચ્ચે, વ્યાપકભાવે તો જિજ્ઞાસુ વાચક અને સાહિત્યજગત વચ્ચે, સેતુરૂપ બનવાનાં પ્રામાણિક વૃત્તિ અને નિષ્ઠાથી તેમજ સાહિત્યકૃતિની ગુણસમૃદ્ધિને પરખનારી સમુદાર રુચિથી સાહિત્યિક પત્રકારત્વની વણથંભી આરાધના કરનાર સમીક્ષકો-માં બે નામ સૌથી પહેલાં યાદ આવવાનાં - ઝવેરચંદ મેઘાણી અને કૃષ્ણવીર દીક્ષિત. મેઘાણીએ ૧૯૩૩થી મરણપર્યંત દોઢેક દાયકો 'જન્મભૂમિ'માં 'કલમ અને કિતાબ' વિભાગ ચલાવેલો અને, અતૂટ રાખવા જ હોય એમ, ૧૯૪૮થી કૃષ્ણવીર દીક્ષિતે 'સંભાળી લીધો. પછી ૧૯૫૩થી 'ગુજરાતમિત્ર'માં 'અક્ષરની આરાધના' વિભાગ પણ શરૂ કર્યો. ત્યાંથી માંડીને સાડા ચાર દાયકા સુધી એકધારી રીતે એમણે અનેક પુસ્તકો અવલોક્યાં છે; અધિવેશનો, ચર્ચાસત્રો, સેમિનારો, વ્યાખ્યાનોના કાળજીભર્યા સમીક્ષિત અહેવાલો આપ્યા છે; વિવિધ સાહિત્યસમારોહો, પ્રસંગવિશેષો, વિશિષ્ટ ઘટનાઓના ઝીણવટભર્યા પરિચય કરાવ્યા છે અને એમ આ આખા સમય-ગાળાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનાં શક્ય બન્યાં એટલાં બધાં સંચલનોને, સ્વકીય નિરીક્ષણો સમેત ઝીલ્યાં છે, નોંધી આપ્યાં છે. એમના આવા બહુ-ગ્રાહી અને બહોળા લેખનનું, એના વિવેચનમૂલ્યને પછી વિચારી-એ તો પણ, ઐતિહાસિક ને દસ્તાવેજી મૂલ્ય જ કેટલું મોટું ને મહત્ત્વનું છે !

લેખકે પોતાની આ પુસ્તકસમીક્ષાઓમાંથી પસંદ કરીને અને એને સમીક્ષિત ગ્રંથોનાં સ્વરૂપવાર વર્ગીકૃત કરીને ૧૯૯૯માં પાંચ સંગ્રહોનો એક સંપુટ (સ્નાદે પ્રકાશન દ્વારા) પ્રકાશિત કરેલો એમાં સર્જન અને વિવેચનનાં પુસ્તકોની સમીક્ષા હતી. ૧૯૯૩માં

પ્રકાશિત થતા આ બીજા સંપુટમાં વિભૂતિદર્શનકેન્દ્રી અને વિચારકેન્દ્રી ('સન્નિધિ'), આત્મકથનાત્મક અને ચરિત્રાત્મક ('સંસ્પર્શ'), સંશોધનવિષયક ('શોધ'), અધ્યાત્મચિંતનવિષયક ('ચિંતન') તથા પત્ર-પ્રવાસ-વિષયક ('ચેતોવિસ્તાર') લગભગ દોઢસો પુસ્તકોની સમીક્ષાઓ ગ્રંથસ્થ થયેલી છે.

આ સંગ્રહોના અનુક્રમ પર નજર કરતાં પણ લાગશે કે લેખકે જે પુસ્તકોની અહીં પસંદગી કરી છે એમાંનાં મોટાભાગનાં તો ઉત્તમ કે નોંધપાત્ર કે પછી કોઈ ને કોઈ રીતે ચર્ચાપાત્ર છે. [એમાં, 'ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા' (સુખલાલજી), 'પરમસખા મૃત્યુ' (કાલેલકર), 'શોધ અને સ્વાધ્યાય' (હરિવંશભ ભાયાણી), 'મણિલાલ નભુભાઈનું આત્મવૃત્તાંત' (સં. ધીરુભાઈ ઠાકર), 'સહરાની ભવ્યતા' (રઘુવીર ચૌધરી) -નો નિર્દેશ નમૂનાલેખે કરી શકાય.] સત્ત્વહીન, નિસ્તેજ કે ડોળઘાલુ પુસ્તકોનાં ટીકા-આલોચનામાં એ પડ્યા નથી. જે વ્યાપકપણે સત્ત્વશીલ, સક્ષમ અને આવકારપાત્ર લાગ્યાં એવાં પુસ્તકોનો પરિચય કરાવી આપવાનો સાહિત્યા-નુરાગી પત્રકારધર્મ એની પાછળ પ્રવર્તતો રહ્યો છે. ઉત્તમના સ્વીકારની સાથે નરસાની આકરી આલોચના પણ કરી આપનારી, સાહિત્યવિવેચકની તારતમ્યરીતિ એમણે પેલા વ્યાપક ધર્મના સંદર્ભે જ, ઝાઝી અજમાવી નથી. વળી, પત્રકાર તરીકે પણ એમણે (મેઘાણી વગેરેની જેમ) પસ્તાળ પાડી નથી કે સુધારકનાં તીખાશ-તીવ્રતા દાખવ્યાં નથી.

ખરેખર તો એમની દૃષ્ટિમાં ને રીતિમાં, એમના ગુરુ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના જેવું અભિજાત સૌજન્ય જોવા મળે છે. પ્રાક્કથનમાં એમણે નોંધ્યું છે એમ 'જીવનનો છંદ બની ચૂકેલા સાહિત્યના નિત્યના સંગને પરિણામે' ઉત્તમ જણાયેલા ગ્રંથોના વાચન-આસ્વાદનની તૃપ્તિના આલેખો જાણે કે એમણે આ સર્વ અવલોકનો દ્વારા આપ્યા છે. એથી એમનાં કેન્દ્રીય રસ-વૃત્તિ તો ગુણગ્રાહી ને ગુણદર્શી જ રહ્યાં છે. આ કારણે, લેખકો માટેનાં મોટાં ગુણવાચી સંબોધનો એમની કલમેથી સહજ રીતે સરી પડે છે - ધુરંધર, મહારથી, મહાસાક્ષર, વ્યુત્પન્ન પંડિત, આલમમશહૂર કવયિત્રી વગેરે. ગુણાંત શાહના 'કૃષ્ણનું જીવનસંગીત'ને માટે એ 'મહાગ્રંથ' શબ્દ પણ

યોજે છે. આમાં, પ્રભાવક નીવડેલા લેખકો પરત્વેનો ધન્યતાનો ભાવ (જુઓ પ્રાક્કથન - પ્રત્યેકમાં - પૃ. ૬ અને ૭) પ્રતિબિંબિત થાય છે એ ખરું, પરન્તુ કોઈને એમનાં રુચિ-દૃષ્ટિ જરાક વધુ સમુદાર ને એમનો ગુણાનુરાગ જરાક વધુ ઉત્કટ પણ જણાય. અલબત્ત, એમાં ક્યાંય ગણતરીભરી કૃતક પ્રશસ્તિ નથી - સારાને એમણે વધુ સારું કહ્યું છે એટલું જ. અપ્રામાણિક ચતુરાઈ ક્યાંય નથી. બધે એમના હૃદયની ને આશયની નિર્મળતા તો પ્રતીત થાય જ છે. વળી એમની આ ગુણદર્શિતા સાહિત્યસમજના વિકલ્પે આવેલી નથી - એમનો સાહિત્યતત્ત્વવિવેક પણ સાબધો તો છે જ, (સર્જનાત્મક ગ્રંથો વિશેના પહેલાં સંપુટમાં એનાં ઠીકઠીક દૃષ્ટાંતો પડેલાં છે, અહીં પણ બેચાર તો જડે છે) જેમકે, કે. કા. શાસ્ત્રીના 'નરસિંહ મહેતો : એક અધ્યયન'ને અવલોકતાં એમણે લખ્યું જ છે કે, 'આખરના પ્રકરણમાં નરસિંહની કૃતિઓમાંથી અવતરણો જેટલાં વિપુલ સંખ્યામાં લીધાં છે, તેટલું સઘન અને તેટલું ઊંડું વિવેચન સાંપડતું નથી.' ('શોધ', પૃ. ૨૦).

કૃષ્ણવીર દીક્ષિતની વિવેચનપદ્ધતિ લાક્ષણિક સર્વગ્રાહી પરિચયની છે. પુસ્તકના મુખ્ય કથયિત્યને અને લેખકના સૂરને એ બરાબર પકડે છે ને એમ એના ઉત્તમાંશોને ગૂંથી લેતો સમગ્રદર્શી પરિચય એ કરાવે છે. એમાં દેખાતી આકલનશક્તિ એમનો વિશેષ છે. પુસ્તકનું સાર-સત્ત્વ હાથમાં આવી પડે એવી આ સાર-ગ્રાહિતા ઉપરાંત મૂળ ગ્રંથને વાંચવા પ્રેરે એવાં આસ્વાદકતા અને પ્રત્યક્ષતા પણ એમના લેખનનો વિશેષ બને છે. એમણે જ લખ્યું છે એમ 'ગ્રંથના પરિચયનું દ્વાર ઉઘાડવાના એક વિનમ્ર પ્રયાસ' ('ચિંતન', પૃ. ૫૩) લેખે એમનાં આ સર્વ અવલોકનોનું મૂલ્ય સ્વયંસ્પષ્ટ અને મહત્ત્વનું છે.

આમ છતાં, કૃષ્ણવીરનું કામ કેવળ પત્રકારી નથી. પર્યેષણાના કે ચિકિત્સાના અંશો એમના આ વિવેચનમાં ભલે નથી પણ આગવાં કહી શકાય એવાં સુચિંતિત નિરીક્ષણો એમાં જરૂર જડવાનાં. ઉપરાંત, આ સંપુટમાંનાં દોઢસોએ અવલોકનો ચિંતન-વિચારનાં, કેટલાંક તો ઊંડા ચિંતનનાં, છે એ પણ કેવળ પત્રકારી સુકરતાને જ એ સેવતા રહ્યા નથી એ બતાવે છે. ખરેખર તો કૃષ્ણવીર પોતે જિજ્ઞાસુ

વિચારક છે ને સર્જન-વિવેચન-ચિંતનના ગ્રંથોનાં અવલોકનોમાં એમની મૂલ્યનિષ્ઠ વિચારશક્તિનો પરિચય પણ સમાન્તર મળતો જ રહે છે.

એમનાં લખાણોમાં વીગતોને જાળવવાની ચોકસાઈ જોવા મળે છે. પુસ્તક અને લેખકના આસપાસના ઐતિહાસિક ને તથ્યમૂલક સંદર્ભોને એ અવલોકનોમાં વણતા રહ્યા છે એટલે એક આશ્ચર્ય એ થાય છે કે આ સંગ્રહોના સર્વ લેખોને અંતે અપાયેલી તે તે પુસ્તકની લગભગ બધી જ જરૂરી વીગતોમાં, એના પ્રકાશનવર્ષની અત્યંત મહત્ત્વની વીગત મૂકવાનું એ (કે એમના પ્રકાશક ?) કેમ ચૂકી ગયા હશે ? એ જ રીતે આટલા બધામાંથી બહુ જ થોડા લેખોને છોડે લેખન/પ્રકાશનની તારીખો નોંધેલી છે - અને એ પણ એટલી બધી છૂટીછવાઈ રીતે આવી છે કે જાણે સરતચૂકથી જ રહી ગઈ હોય ! ખરેખર તો લેખોના પૂર્વપ્રકાશનની પૂરી વીગતો (ક્યાં ને ક્યારે પ્રકાશિત થયો એ) મુકાવી જોઈએ તો એક સ્પષ્ટ આલેખ ઊપસે. એનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ ઓછું નથી.

એવી જ એક બીજી અ-સંગતિ નજરે પડે છે. 'સંસ્કૃતિ' સામયિક વિશે ('સંસ્પર્શ'માં) વીસ પાનાંનો એક સમૃદ્ધ લેખ છે. પણ પુસ્તકસમીક્ષાના ગ્રંથોમાં એ આગંતુક લાગે છે. એવું જ, 'ચિંતન'માં કાલેલકર વિશેની બે નાની નોંધો પણ આગંતુક લાગે છે. ઉમાશંકર અને કાલેલકરના સમગ્રદર્શી પરિચયના આશયથી, એમનાં પુસ્તકોની સમીક્ષા સાથે, આ લેખ પણ મુકાયા હોવાનું સમજાય છે. પણ આ પ્રકારના, લેખકો-સામયિકી-પ્રવૃત્તિઓ વિશેના, ઘણા સરસ લેખ કૃષ્ણવીરે કરેલા જ છે. એનું પુસ્તકરૂપે પ્રકાશન થાય ત્યારે એમાં આ લેખોનો સમાવેશ સંગતિપૂર્ણ બની શકે.

એમનું ઘણું લેખન હજુ ગ્રંથસ્થ થવું બાકી છે. એમણે કાળજીપૂર્વક વિભાગવાર એની ફાઈલો બનાવી છે ને જતનથી જાળવી છે. એ લેખન-રાશિમાંથી પણ, એમની જ પસંદગીપૂર્વકનાં લખાણો - આવા જ વર્ગીકૃત સ્વરૂપે - પ્રકાશિત થવાં ઘટે.

આ - અને અગાઉના - સંપુટના પ્રકાશન માટે હંમેશ મોદીને અભિનંદન આપીને પણ એટલું તો કહેવાનું રહે જ છે કે આ પ્રકારનાં પુસ્તકોનું નિર્માણ

(એનાં મુખપૃષ્ઠ અને લે-આઉટ) એની ગંભીર વિષયસામગ્રીને અનુરૂપ, વિશેષ ગૌરવયુક્ત ને વધુ સુઘડ થવું જોઈતું હતું. અલબત્ત, એમની સામે તો હજુ ઘણી તકો છે ને એમાંની એક તક તો હજુ ખુદ કૃષ્ણવીર આપી શકે એમ છે ! □

ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચન

જયંત કોઠારી

પ્ર. લેખક, અમદાવાદ, વિ. ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન,
આર. આર. શેઠની કંપની, ૧૯૯૪, કા. ૧૮૪, રૂ. ૫૦

વિજય શાસ્ત્રી

માર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ

ગુજરાતી વિવેચન વિશે રમૂજમાં એમ કહીએ કે વિવેચન મૂળે તો લખાવનારો લખતો હોય છે જેના પર વિવેચક સહી કરતો હોય છે. પોતાના પુસ્તકનું અવલોકન કરાવનારા લેખકે પોતે જ મનોમન પોતાના પુસ્તકનું મનભાવંત વિવેચન કરી લીધું હોય છે અને પછી બીજા અવલોકનકારો એને જ શબ્દકેરે પોતાની સહી સાથે લખે એવી પ્રબળ અપેક્ષા તેમના પર સવાર થતી રહે છે, પરિણામે પોતે મનમાં લખેલા વિવેચનથી સામો જુદો પડે તો આવી બન્યું સામાનું ! આટલી વાત અહીં બહારથી અપ્રસ્તુત લાગે તેમ છે પણ જયંત કોઠારીના સંદર્ભે તે અત્યંત પ્રસ્તુત છે કેમ કે ગુજરાતી વિવેચનના ક્ષેત્રે જે વિરલ, તટસ્થ અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી વિવેચન કરનારા બાકી બચ્યા છે તેમાંના તેઓ એક છે.

આ પુસ્તકમાંની સામગ્રી પૂર્વે વિવિધ રીતે પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે જેની વિગતો પૃષ્ઠ ૧૬૫ ઉપર 'લેખો વિશે' મથાળા તળે મળશે. એ જોતાં અહીં તે એકત્રિત કરીને ફરી પ્રગટ કરી છે તેને જરૂરી સગવડ ગણી શકાય. પ્રારંભનાં લગભગ ૯૩ પાનાંમાં ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચનનો ઇતિહાસ મળે છે. 'વિકાસ' 'ઈતિહાસ' 'સીમાચિહ્નો' જેવા શબ્દપ્રયોગો હવે તો ચર્ચિતોક્તિ બની ગયા છે પણ તેનો કોઈ સબળ વિકલ્પ જડે નહીં ત્યાં સુધી તેનાથી જ કામ ચલાવવું પડે.

જયંત કોઠારીના મતે મધ્યકાલમાં શામળ-અખા જેવા કવિઓ પાસેથી કવિવાણી વિશે કેટલાક ઉદ્ગારો પ્રાપ્ત થાય છે પણ ત્યાં 'કશે સાહિત્યનો સંદર્ભ નથી' (પૃ. ૨) તેથી તેને તેઓ વિવેચન ગણતા નથી. ત્યાર પછી અર્વાચીનયુગના નર્મદ-નવલરામના વિવેચનને તપાસતાં તેમની વિચારણામાં ક્યાં અને કેમ અપૂર્ણતાઓ તેમ જ તર્કદોષો પ્રવેશી ગયા છે તેની દાખલાઓ ટાંકીને ચર્ચા કરી છે. મૂળ પુસ્તકમાં જિજ્ઞાસુને એ જોવા મળે તેમ છે છતાં નમૂના દાખલ નિમ્નલિખિત નિરીક્ષણ ટાંકી શકાય :

કાવ્યના મૂળમાં કવિસંવેદન હોય છે એ મહત્ત્વની હકીકતને નર્મદે યોગ્ય રીતે આગળ કરી આપી છે. પરંતુ એ સંવેદન કયા પ્રકારનું હોય છે અને એમાંથી કાવ્યનો ઘાટ કઈ રીતે ઊતરે છે - બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભાવ રસમાં કઈ રીતે પરિણમે છે - એનો તથા એમાં કલ્પનાવ્યાપાર કઈ રીતે ભાગ ભજવતો હોય છે તેનો વિચાર નર્મદે - કે નવલરામે પણ - કર્યો જણાતો નથી.' (પૃ.૫).

ટૂંકમાં કાવ્યસર્જનની સમગ્ર પ્રક્રિયાના વિવિધ તબક્કાઓની ચર્ચા નર્મદ (અને નવલરામમાં પણ) જડતી નથી એવા લેખકના મત સાથે સંમત થઈ શકાશે.

પછી નવલરામની વાત કરતાં લખ્યું છે 'નવલરામ કેવળ જોસ્સા કે ભાવ કે રસને આધારે કાવ્યનું મૂલ્યાંકન નહીં કરતાં એની રચનાકળા અને એની સુન્દરિષ્ટ અખંડ છાપ પર ભાર મૂકે છે !' (પૃ.૯)

અહીં હું ઉપરનાં બંને અવતરણોને સાથે મૂકી જોઈ છું ત્યારે બીજા અવતરણમાંનો નવલરામનો, રચનાકળાનો આગ્રહ એક વાત અને રચનાકળાની તપાસ એ બીજી વાત હોવાનું સમજાય છે. એટલે કે નવલરામ રચનાકળા જેવી બાબત પ્રત્યે સભાન છે ખરા, પણ એનો અભ્યાસ એમણે આપ્યો નથી એ ફવિત થાય છે. રમણભાઈ નીલકંઠનો કાવ્યનો ઊર્મિ સાથેના સંબંધનો આગ્રહ ક્યાં અને કેમ એકાંગી બની જાય છે તે દર્શાવી તેમાં પ્રગટતી સૂક્ષ્મ અસંગતિઓ એમણે પકડી પાડી છે અને રમણભાઈના કાવ્ય-વિચારમાં રહેલી એકાંગિતાનું નિરસન આનંદશંકર વડે કઈ રીતે થયું તેની ચર્ચા 'કાવ્યમાં લૌકિક લાગણીનું કઈક રૂપાંતર થાય છે એ આનંદશંકર

પકડી શક્યા છે' (પૃ. ૧૭) એ વાક્યથી અંત પામતી વીગતોમાં - સરસ થઈ છે. બળવંતરાય ઠાકોરના વિચારપ્રધાન કવિતાના આગ્રહને - સંપ્રત્યયને - એમણે વિગતે તપાસ્યો છે. 'વિચાર'નો અર્થ કોઈક સર્જકવ્યાપાર કે કલાકૃતિનો રચનાગત અંશ એવો એમને લાગે છે. 'આમ, 'વિચાર' એ કાવ્યનો વિધાયક આયોજક કલાવ્યાપાર બની રહે છે' (પૃ. ૨૮) એમ નોંધ્યા પછી ખુદ બળવંતરાય પોતે પણ કંઈક જુદા અને રૂઢ, સપાટ અર્થમાં જ 'વિચાર'ને મૂર્ત કરતી રચનાઓ આપે છે એટલું જ નહીં ત્રીશીના બળવંતરાયપ્રભાવિત કવિઓએ પણ બળવંતરાયને અભિપ્રેત 'વિચાર'નો જે અર્થ હતો તેને ઝાઝો સેવ્યો કે પ્રગટાવ્યો નથી તે હકીકતની નોંધ એમણે લીધી છે તે જોતાં આઘાત જ લાગે કે બળવંતરાય-પ્રેરિત 'વિચારપ્રધાન કવિતા' ખરેખર તો અસ્તિત્વમાં આવી જ નહોતી !

૧૯૨૦ પછીના રામનારાયણ પાઠકના વિવેચનના વિવિધ અને મહત્ત્વના અંશોનું વિવરણ અહીં થયું છે. જેમાં 'રહસ્ય' સંજ્ઞા, વ્યવહાર અને તેનાથી પર એવો કલાવ્યાપાર ઈત્યાદિની સ્પષ્ટતા કરી છે. 'બે ધ્રુવો વચ્ચેનો વિસ્તાર' શીર્ષકથી આરંભાતા પાંચમા વિભાગમાં તત્કાળે સળગતી ગણાતી પ્રગતિવાદની ઉમાશંકરીય ચર્ચાથી શરૂઆત થઈ છે અને કાવ્યસર્જન વિશેના વિચારોનો હવાલો આપીને જયંત કોઠારી એવું વિધાન કરવા ઉઘત થયા છે કે 'ઉમાશંકરની સાહિત્યવિચારણામાં મૌલિકતા કે અસાધારણતા છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય' (પૃ. ૫૯). આ ઉપરાંત સાહિત્ય અને સમાજનો જે સંબંધ શરૂની વિવેચનામાં ઉમાશંકરમાં દેખાય છે તે પાછળથી તૂટવાની અણી પર પહોંચે છે પણ તૂટતો નથી. આમ ઉમાશંકરના વિવેચનના આંતરવિરોધો એમણે સમુચિત રીતે દર્શાવ્યા છે. સુરેશ જોષીની રૂપનિર્મિતિની વિભાવનાને એમણે સુરેશભાઈનાં જ અવતરણો વડે મૂર્ત કરી છે. અઘતન વિવેચનાએ કૃતિલક્ષી વિવેચનનો જે મહિમા કર્યો અને કૃતિની સ્વાયત્ત સત્તા પર જે ભાર મુકાયો તેનો નિદેશ કર્યા પછી 'આ વિશ્લેષણાત્મક વિવેચનની દિશામાં કોઈ નક્કર ભૂમિકા આપણે ખરેખર કેટલી પ્રાપ્ત કરી છે તે વિચારવા જેવું છે' (પૃ. ૭૫) જેવી શંકા

એમને રહે છે અને તેનું કારણ પણ તેઓ વિસ્તારથી ચર્ચે છે. પૃ. ૭૫-૭૬-૭૭ પર તેની વીગતો જોઈ શકાશે. પરિશિષ્ટમાં મુકાયેલો 'ગાંધીયુગનું વિવેચન' લેખ આકાશવાણીના વાર્તાલાપરૂપે લખાયો હોઈ તેની લખાવટ અને ચર્ચાનું ધોરણ તદ્દનુરૂપ છે. ગુજરાતી વિવેચનનો અત્યાર સુધીનો આ આલેખ છે એમાં જેહાંગીર એદલજી સંજાના જેવા વિલક્ષણ વિવેચકનો ઉલ્લેખસરખો નથી એનું અચરજ થાય છે. તેમણે ૧૯૪૨માં મુંબઈ યુનિ.ના ઉપક્રમે ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપેલાં. જે ૧૯૫૦માં 'Studies in Gujarati Literature' નામે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયાં. એ જમાનામાં (અને આજે પણ) એમાંનાં અનેક નિરીક્ષણો તોફાની છતાં ખાસ્સા વજૂદવાળાં લાગે તેમ છે. તેની નોંધ લેવાઈ હોત તો આપણી ગતાનુગતિક વિવેચનામાં ચીલો ચાતરીને ચાલનારા એક (માત્ર) અવાજની નોંધ લેવાઈ હોત.

કાલેલકરના વિવેચનનું મૂલ્યાંકન કરતાં તેઓ શરૂમાં જ જણાવી દે છે કે 'કાકાસાહેબની દૃષ્ટિ... બહુધા શાસ્ત્રીય વિવેચકની નહીં પણ સંસ્કારસેવક - કેળવણીકારની રહી છે' (પૃ. ૮૬) આમ હોવા છતાં તેમનામાં કળાસૂઝની માત્રા નોંધપાત્ર બને છે તેની દાખલાઓ સાથે વાત થઈ છે. સૌન્દર્યાનુભવમાં તટસ્થતાના પ્રકારો વિશે કાક અને મંજરીના પ્રસંગનું ટાંકેલું દૃષ્ટાંત એમની સૂક્ષ્મ અને તર્કપૂર્ત સિદ્ધાન્ત-ચર્ચાનો સુન્દર નમૂનો બને છે, તે જ પ્રમાણે મેઘાણીની વિવેચનપ્રવૃત્તિને તેનો આગવો હેતુ છે, આગવી રીતિ છે અને આગવું પરિમાણ છે તે સ્વીકારવા છતાં તેની ઈષ્ટતા લેખક સર્વાંગે સ્વીકારતા નથી તેની પાછળ વિવેચનમાં હોવી જોઈતી શાસ્ત્રીયતા અને વૈજ્ઞાનિકતાનો, સિદ્ધાન્તલક્ષિતા અને તર્કપૂર્તતાનો તેમનો આગ્રહ કામ કરે છે, આવા આગ્રહ વડે તેઓ નોંધોપ જાયના વૈજ્ઞાનિક વિવેચનના આગ્રહની ઘણી નજીક જાય છે તે મને બહુ જ મહત્ત્વની વાત લાગી છે. 'રસાળ' વિવેચનને નામે જે ફેંકાફેંક ચાલે છે તે આ પ્રકારની શિસ્ત વડે જ અટકી શકશે. વાચનરસ કેળવવા માગતા મિત્રને મેઘાણીએ આપેલા માર્ગદર્શનમાં વાર્તાસાહિત્ય કરતાં વધુ વિવેચન, નિબંધ, કાવ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ જેવા લલિતેતર જ્ઞાનની સામગ્રીથી જ્ઞાનકોશને પુષ્ટ

કરવાની મેઘાણીની સલાહ જ્યંત કોઠારીને શિરોમાન્ય બને છે. એ જમાનામાં આવી સલાહ જરૂરી હતી તો આજે સૌથી વધુ જરૂરી છે. મેઘાણીની સાહિત્યરુચિ 'ઉદાર' (પૃ. ૧૪૨) કયા કારણે કહી શકાય અને 'સૂક્ષ્મ' (પૃ. ૧૪૩) કયા કારણે તેની વીગતે થયેલી ચર્ચા રસપ્રદ છે અને સૂચક પણ છે. વિવેચક ભૃગુરાય'વાળો લેખ બહુધા ભૃગુરાયનાં કાન્તવિષયક ઝીણાં સંશોધનોને આગળ કરી ભૃગુરાયની મર્મગ્રાહી અને પર્યેષક વિવેચનાનું દર્શન કરાવે છે. કાન્તમાં કાવ્યો વિશે વીગતે કામ કરનાર ભૃગુરાયે કાન્તના ગદ્ય વિશે ખાસ કશું પ્રદાન કર્યું નથી તેની નોંધ લેવાઈ છે. વીગત-પ્રચુરતા રસ-દર્શનની વિરોધી બનતી નથી તે પણ ભૃગુરાયનો એક મોટો ગુણ એમણે નોંધ્યો છે એટલે જ એક સરસ વિધાન નિદાનરૂપે મળે છે કે 'ભૃગુરાય તથ્યશોધની ખાતર તથ્યશોધમાં અટવાયેલા વિવેચક નથી. એમની દૃષ્ટિએ તથ્યનું મૂલ્ય દર્શન રચવામાં છે અને દર્શન રસજ્ઞતાને સાચી દિશા આપે છે.' (પૃ. ૧૬૧) અહીં સમગ્ર પુસ્તકમાં પણ જ્યંત કોઠારીની ગતિ તથ્યોથી શરૂ થઈ મૂલ્યમાં થઈ રસજ્ઞતા સુધી પહોંચે છે એની સુખદ પ્રતીતિ કોઈને પણ થઈ શકશે. □

અખાજીકૃત 'ચિત્તવિચારસંવાદ'

સં. કીર્તિદા જોશી

પ્ર. લેખક : વિ. ગૂર્જર સાહિત્યભવન, અમદાવાદ, ૧૯૯૨.

પૃ. ૨૭૮ રૂ. ૮૦

પ્રમોદકુમાર પટેલ

ઊંચી ગુણવત્તાવાળું સંશોધનકાર્ય

મધ્યકાલીન ગુજરાતીની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાધારામાં તત્ત્વવિચારના કવિ લેખે અખાજીનું ઘણું વિરલ સ્થાન છે. પ્રાચીન કેવલાદૈતની વ્યાપક ભૂમિકા તેમના સાહિત્યમાં વિસ્તરી રહી છે : જો કે પરંપરાની બીજી કેટલીક દાર્શનિક વિચારણાઓ અને ભક્તિભાવનાના અમુક સંસ્કારો એમાં જોડાયેલા જોવા મળશે. તેમની 'પંચીકરણ' 'ગુરુશિષ્યસંવાદ' 'ચિત્તવિચાર-સંવાદ' 'અનુભવબિંદુ' અને 'અખેગીતા' જેવી

તત્ત્વવિચારથી પ્રેરિત દીર્ઘ રચનાઓ, ઉપરાંત તેમના છપ્પાઓ પદો આદિ પ્રકીર્ણ રચનાઓ, પ્રશિષ્ટ સાહિત્યનું ગૌરવ ધરાવે છે; અને આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યનો મોંઘોમૂલો વારસો બની રહે છે. એ કૃતિઓના સંકલનમુદ્રણની પ્રવૃત્તિ અર્વાચીન સમય-માં આપણા કેટલાક અભ્યાસીઓ દ્વારા આરંભાઈ પણ છે. પણ કઠોર શિસ્તબદ્ધ સંશોધન-સંપાદનનો લાભ, તેમની બે કૃતિઓ 'અનુભવબિંદુ' અને 'અખેગીતા' ઉપરાંત છપ્પાઓ અને પદોના સંગ્રહોને જ મળ્યો છે. આ પરિસ્થિતિમાં કીર્તિદા જોશી દ્વારા અખાજીની 'ચિત્તવિચારસંવાદ' જેવી એક ઘણી મહત્ત્વની કૃતિનું આ સંશોધન-અધ્યયન ઘણું ધ્યાન-પાત્ર બની રહે છે. 'ચિત્તવિચારસંવાદ'ની અધિકૃત વાચના તૈયાર કરવાની, અને તેનું સમીક્ષાત્મક અધ્યયન રજૂ કરવાની, તેમની સંનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ, આજના આપણા સંશોધનની ચિંતાપ્રેરક સ્થિતિમાં, એક મોટી આશ્વાસનદાયી બાબત લેખાય.

અખાજીની આ કૃતિનું સંશોધનસંપાદન, આમ તો, ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ અર્થે હાથ ધરેલું કામ છે ; પણ ઘણી ચીવટ અને ચોકસાઈ ભરી શોધવૃત્તિને કારણે એને ઊંચી ગુણવત્તા પ્રાપ્ત થઈ છે. ગુજરાતની સાહિત્ય પરિષદે હાથ ધરેલા સાહિત્ય-કોશના પ્રોજેક્ટમાં સહાયકસંશોધક તરીકે શોધ-પ્રવૃત્તિમાં - ખાસ તો, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના શોધકાર્યનો જે મૂલ્યવાન અનુભવ તેમને મળ્યો હતો તે આ કૃતિના સંશોધન-અધ્યયનમાં સીધો ઉપકારક બન્યો. હોય, તેમાં કશું આશ્ચર્ય કરવા જેવું નથી. પણ, એથી ય કદાચ વધુ મહત્ત્વની બાબત એ છે કે, તેમના માર્ગદર્શક જ્યંત કોઠારીનો મધ્ય-કાલીન સાહિત્યનો વિશાળ અભ્યાસ અને મધ્ય-કાલીન સાહિત્યના સંશોધનના કૂટ પ્રશ્નો વિશેની તેમની ઊંડી સમજ તેમને સાઘંત માર્ગદર્શક બન્યાં છે. સંશોધન-કાર્ય અર્થે જ્યંત કોઠારીએ સ્વીકારેલા ઉચ્ચ આદર્શો અને કઠોર શિસ્ત, આ સંશોધકના શોધ-કાર્યમાં ઊજળું પરિણામ લાવે છે, એમ કહેવું જોઈએ.

'ચિત્તવિચારસંવાદ'ના સંપાદિત પાઠની પૂર્વ કીર્તિદા જોશીએ અખાજીના જીવનકવન વિશે, તેમ એ કૃતિ વિશે, વિસ્તૃત અધ્યયન રજૂ કર્યું છે. એમાં પ્રતપરિચય અને પાઠસંપાદનની પોતાની પદ્ધતિ અંગે

ય રજૂઆત કરી છે. પ્રસ્તુત કૃતિની તત્ત્વવિચારણાના અનુબંધ રૂપે સંક્ષિપ્ત એવી ભારતીય દર્શનોની ભૂમિકા ય આપી છે. તો, સંપાદિત પાઠને અંતે શબ્દકોશ અને પારિભાષિક તેમજ પૌરાણિક કોશ પણ સમાવ્યાં છે. ટૂંકમાં, કૃતિની અધિકૃત વાચના અને કૃતિના દાર્શનિક-કાવ્યાત્મક અંશોનું અધ્યયન - એમ બંને ય અભિગમથી આ કામ ઉપાડ્યું છે, અને અખાજીના વિશાળ સાહિત્યના આવશ્યક સંદર્ભો વચ્ચે તેનું મર્મઘટન કરાવવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ કૃતિની બાર જેટલી હસ્તપ્રતો તેમને જાણવા મળી, તે પૈકી આઠ પ્રતો તેમને ખપમાં આવી છે. બે મુદ્રિત કૃતિઓ ય તેમણે ધ્યાનમાં લીધી છે. હસ્તપ્રતોમાં યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠી, વડોદરાની પ્રત ક્રમાંક ૨૪, અને ભો. જે. વિદ્યાભવન અમદાવાદની પ્રત ક્રમાંક ૬૨૬, તેમને વધુ શ્રદ્ધેય પ્રતીત થઈ છે. આ બંને પ્રતો બાકીની છ પ્રતોને મુકાબલે વધુ 'ચોખ્ખા' પાઠો આપે છે, એટલું જ નહિ, 'કેટલાંક ચાવીરૂપ સ્થાનોએ' એમાં 'ખરા પાઠો' મળે છે એવું તેમનું અવલોકન રહ્યું છે. આ બેમાંય ક પ્રત (વડોદરાવાળી પ્રત ક્રમાંક ૨૪)ને તેમણે મુખ્ય પ્રત તરીકે નિશ્ચિત કરી લઈ અન્ય પ્રતોના પાઠભેદો નોંધવાનું સ્વીકાર્યું છે. જો કે સંશોધકના મતે ક પ્રત પણ સો ટકા પ્રમાણભૂત નથી જ : એમાં કેટલેક સ્થાને સ્પષ્ટપણે લેખનદોષો રહી ગયા છે. અને એવા સ્થાને મુખ્ય પ્રતના પાઠને છોડી દેવો પડ્યો છે. પણ, એકદરે, એ પ્રતને જ મુખ્ય આધાર ગણીને તેઓ ચાલ્યાં છે. અખાજીની કૃતિના સંપાદનમાં વળી જોડણી અનુસ્વાર આદિની અરાજકતાને કારણે પાઠની ભાષામાં વ્યવસ્થા આણવાના ઘણા જટિલ કોયડાઓ પણ ઊભા થતા રહ્યા છે. એ સંદર્ભે જોડણી વિષયક કેટલાક નિર્ણયો ય તેમને લેવાના આવ્યા છે. પાઠસંપાદન અંગે તેમણે આ રીતે જે ચોકસાઈ અને ચીવટાઈભર્યો અભિગમ સ્વીકાર્યો તેનું મારે મન મોટું મૂલ્ય છે.

પ્રાસ્તાવિક અધ્યયનમાં અખાજીના જીવનચરિત્રને લગતી વિગતો રજૂ થઈ છે. એમાં કોઈ નવી શ્રદ્ધેય માહિતી ઉમેરાતી નથી. પણ પ્રચલિત જનશ્રુતિઓની કઠોર તર્કપ્રણિત ચકાસણી તરત ધ્યાન ખેંચે છે. જન્મસ્થાન, કુટુંબ, જ્ઞાતિ, શિક્ષણ, ધર્મમાર્ગ, ગુરુ-સ્વીકાર જેવી બિલકુલ પાયાની બાબતોમાં ય

પ્રચલિત ખ્યાલો ઘણા જુદા પડે છે. સંશોધકે આવી પ્રચલિત શ્રુતિઓમાં કશું તથ્ય છે કે કેમ તે અંગે સઘન ચકાસણી કરી છે. અખાજીની કૃતિઓના રચનાક્રમ અંગેય એ રીતે ચર્ચા હાથ ધરી છે.

'ચિત્તવિચારસંવાદ' કુલ ૪૧૧ કડીઓની સળંગ રચના છે. એમાં અખાજીની મુખ્ય વસ્તુ તે આત્માની મુક્તિ કે આત્માનું સ્વ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. પણ પોતાનું વક્તવ્ય તેમણે અહીં 'ચિત્ત' અને 'વિચાર' - પરમ બ્રહ્મના જ બે ભિન્ન કોટિના અવિષ્કારો - વચ્ચેના સંવાદરૂપે રજૂ કર્યું છે. અખાજીએ 'ગુરુશિષ્યસંવાદ' શીર્ષકની સંવાદરચના કરેલી છે. પણ, હકીકતમાં, સંવાદકૃતિ એક સ્વતંત્ર રચના રૂપે કે કોઈ દીર્ઘ કૃતિના અંગરૂપે આપણા પ્રાચીન મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં એક મહત્ત્વપૂર્ણ પરંપરા બની રહે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ પરંપરામાં એક અનુપમ સર્જન છે. અખાજીએ 'ચિત્ત' અને 'વિચાર' વચ્ચે રચેલો સંવાદ એ પરંપરા સાથે અનુસંધાન કેળવે છે. 'ચિત્ત' અને 'વિચાર' વચ્ચેના સંવાદોનું મર્મગ્રાહી અવલોકન કરતાં જણાશે કે આ કોઈ જડ સ્થિતિયુક્ત 'કરણો' કે 'સાધનો' નથી, બંને પરમ ચૈતન્યનાં જ ભિન્ન સ્ફુરણો છે. બંને જે રીતે સંવાદ ચલાવતાં રહે છે, તેમાં તો 'ચિત્ત' માયા કે અવિદ્યાના આવરણ નીચે ઢંકાયેલું પરમ બ્રહ્મનું સ્ફુરણ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. 'ચિત્ત' પોતાના સંશયો રજૂ કરે છે, ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નો કરે છે, અને 'વિચાર' તેનું નિરાકરણ કરે છે. આ 'ચિત્ત' તે ખરેખર કોઈ એક દેહધારી જીવનો વૈયક્તિક ચિત્તભાવ નથી : વિશ્વની રચનામાં પરમ બ્રહ્મે જે સંકલ્પ દેહ ધારણ કર્યો તે વૈશ્વિક ચિત્તિ છે. બીજી બાજુ 'વિચાર' એ કોઈ તર્કજન્ય વિચાર નહિ, પિંડ અને બ્રહ્માંડના દ્વૈતને અતિક્રમી જતી નિર્મળ પ્રજ્ઞાદૃષ્ટિ માત્ર છે. એક રીતે, 'ચિત્ત' અને 'વિચાર' વચ્ચેનો સંવાદ એ કોઈ સાધકના આત્મામાં ઊઠતા સંશયો અને નિરાકરણનું સૂક્ષ્મ નાટ્યસ્વરૂપ માત્ર છે.

સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનની આ સાધના સાથે, ખરેખર તો, પરંપરાનાં દર્શનોમાં મુક્તિના ભિન્નભિન્ન માર્ગો કે સાધનોના પ્રશ્નો જોડાઈ જાય છે. અખાજી અહીં, સાંખ્ય યોગ વૈશેષિક ન્યાય મીમાંસા આદિ દર્શનોમાં મુક્તિ વિશે જે ખ્યાલો રજૂ થયા છે, તેની સમીક્ષા ય સંક્ષેપમાં ગૂંથી લે છે. ઈશ્વર અને પરમ બ્રહ્મ વચ્ચે ય

સૂક્ષ્મ ભેદ કરે છે. ગુરુ અને બ્રહ્મા વચ્ચે ય તાત્ત્વિક ઐક્ય દર્શાવે છે. અખાજીની વિચારણામાં સ્થાન પામેલા અન્ય દર્શનના સંસ્કારો તેમની આ તત્ત્વચર્યાને કઈક વિશિષ્ટ મરોડ પણ અર્પે છે. જેમકે, ગૌડપાદાર્યાચના 'અજાતવાદ'નો આ સંવાદમાં અમુક પ્રભાવ છે. સંશોધકે એ પ્રભાવ શોધી બતાવ્યો છે. કડી ૧૭૪ની સમજૂતી એ પ્રભાવનો સુપેરે નિર્દેશ આપે છે. સંવાદની તત્ત્વચર્યામાં પડેલા કેટલાક મુદ્દાઓ છાપ્પાઓ કે અન્ય કૃતિઓમાંથી સંદર્ભો આપી સ્પષ્ટ કર્યા છે. જો કે અખાજીનો માર્ગ કોઈ ચુસ્ત તાર્કિક ચિંતનનો નથી. જે કઈ પરમ જ્ઞાનની પોતાને ઝાંખી થઈ તેનું તેઓ સહજ ચિત્રાત્મક બયાન આપવા પ્રેરાયા છે. એમાં ચિંતનના કેટલાક તંતુ છૂટા રહી જતા દેખાશે, ક્યાંક ઉપલક નજરે વિચારની ગૂંચ પણ લાગશે, પણ તેમના સમગ્ર ચિંતનમાં દૃઢ પ્રતીતિનું બળ વરતાય છે, પ્રતિભાનો સહજ ઉદ્રેક છલકાય છે.

'ચિત્તવિચારસંવાદ'માં અખાજી પોતાના ચિંતનને લગભગ સતત રીતે મૂર્ત ચિત્રોરૂપે વર્ણવવા પ્રવૃત્ત થયા છે. પોતાના વિશાળ અનુભવ અને જ્ઞાનના ભંડારમાંથી તેઓ સમુચિત દૃષ્ટાંતો લઈ વસ્તુ-વિચારને વેધક બનાવી દે છે. આવાં દૃષ્ટાંતોના પ્રસ્તુતીકરણમાં તેમની કવિપ્રતિભાની ઘુતિ ચમકી ઊઠે છે. અહીં કેટલીક કડીઓમાં વિચારતત્ત્વની પ્રૌઢિ અને ગહરાઈ ઉપનિષદ્ની વાણી જેવો રણકો જગાડે છે. કડી ૧૮૪-૧૯૦ની વસ્તુવર્ણના એ દૃષ્ટિએ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

સંશોધક કીર્તિદા જોશીએ પાઠસંપાદન પૂર્વે પ્રસ્તુત કૃતિનું ઝીણવટભર્યું અધ્યયન રજૂ કર્યું છે તેમાં અગાઉ નિર્દેશ કર્યો છે તેમ કૃતિના ચિંતનનો મર્મ પકડવામાં સહાયભૂત થાય એ રીતે પ્રાચીન ભારતની દાર્શનિક વિચારણાઓનો પરિચય આપ્યો છે, તો કૃતિની સંયોજનરીતિ, પદ્યબંધ, ભાષાભિવ્યક્તિ અને દૃષ્ટાંતકળા જેવી સાહિત્યિક બાબતોનો ય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. વસ્તુવર્ણનમાં યોજાયેલાં રૂપકો ઘણુંખરું અર્થસમૃદ્ધ છતાં તેમાંની રૂપકયોજના હંમેશાં સર્વાંશે સંવાદી બની આવી હોય એમ વરતાતું નથી. કીર્તિદા જોશીએ આવાં વિસંવાદી સ્થાનોની

નોંધ લઈ એવું અવલોકન રજૂ કર્યું છે : 'દૃષ્ટાંતચિત્રો આપવામાં અખાજી કવિ-આવેશથી ચાલે છે. તેથી તેમણે ચુસ્ત આકૃતિની જેમ પરવા કરી નથી, તેમ સુસંગતિની પણ પરવા કરી નથી.' કૃતિના પદ્યબંધ અને ભાષાભિવ્યક્તિની તેમની તપાસ પણ એટલી જ ઘનિષ્ઠ છે.

અખાજીની કૃતિઓના અભ્યાસીને તેમની ભાષા ઉકેલવાના અને ખાસ તો અણજાણ શબ્દોના અર્થબોધના કૂટ પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો આવે જ છે. કીર્તિદા જોશીને પણ આવા કૂટ પ્રશ્નો અનેક સંદર્ભે ઉકેલવાની મથામણ કરવી પડી છે. પ્રાસ્તાવિક ચર્યામાં 'કેટલીક શબ્દચર્યા' ખંડકમાં 'અજમાલ્ય' 'અંથ' 'તંત' 'નાટ' 'ન્યત્ય' 'પ્રાયઃ' 'બાધી' 'રૂંસ/રુસલ્ય' 'વરતણ્ય' 'વીચેવીચપણું' 'શંભ' 'સમોગુણ' 'સારોધ્ધાર' 'સૂરતિ' અને 'હૂંસ' શબ્દોના અર્થબોધ માટે આદરેલી તપાસ ઘણી રસપ્રદ છે. જો કે કેટલાક શબ્દોના સુનિશ્ચિત અને અસંદિગ્ધ અર્થ સુધી પહોંચવાનું અતિ મુશ્કેલ બની રહ્યું છે. એ રીતે આ કૃતિના રહસ્યબોધમાં કેટલાંક અંધારબિંદુઓ રહી પણ ગયાં છે. કીર્તિદા જોશીએ સંપાદિત પાઠને અંતે રજૂ કરેલો શબ્દકોશ - પારિભાષિક અને પૌરાણિક કોશ સમેત - કૃતિના અર્થગ્રહણમાં સીધો ઉપકારક બને છે.

'ચિત્તવિચારસંવાદ'નું આ સંશોધનસંપાદન, આમ, ઘણી રીતે નોંધપાત્ર બને છે. પાઠસંપાદનની ચોકસાઈ, ચીવટાઈ, અને પદ્ધતિસરની તપાસ, ઉપસ્થિત વિગતોની શ્રદ્ધેયતાની ચકાસણી, તાર્કિક પ્રતિપાદન અને અભ્યાસસામગ્રીની વ્યવસ્થિત રજૂઆત - આ બધી બાબતોને લીધે આ સંપાદન શ્રદ્ધેય પ્રતીત થાય છે. બીજી બાજુ, કર્તા અને કૃતિ વિશેનું ઝીણવટભર્યું અધ્યયન, કૃતિનાં સાહિત્યિક પાસાંઓનું ઝીણવટભર્યું અવલોકન અને કૃતિમાં રજૂ થયેલા તત્ત્વવિચારને પકડવામાં ઉપયોગી બને એવી ભારતીય દર્શનોની ભૂમિકા આ અધ્યયનને ઘણું ફળપ્રદ બનાવે છે. આ સંપાદન એ રીતે આપણા સંશોધિત સાહિત્યમાં એક ઘણો મૂલ્યવાન ઉમેરો બની રહે છે. □

ટૂંકાં અવલોકનો

બટુભાઈ ઉમરવાડિયા : સમગ્ર સાહિત્ય
સંપા. જશવંત શેખડીવાળા, રવીન્દ્ર ઠાકોર

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૯૯૪
૩. પૃ. ૮૫૦, રૂ. ૧૫૦.

ગુજરાતીના પ્રથમ એકાંકીકાર ગણાયેલા તથા લેખક-પત્રકાર તરીકે વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વથી ધ્યાન ખેંચનાર બટુભાઈ ઉમરવાડિયા (૧૯૯૯-૧૯૫૦)ના આ સમગ્ર સાહિત્ય સંચયમાં એમનાં એકાંકીઓ, અનેકાંકીઓ, વાર્તાઓ, ગદ્યકાવ્યો, રસગીતો તથા પત્રવિવેચનો ('કીર્તિદાને કમળના પત્રો') - મળીને ૮૧ કૃતિઓ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. જૂનાં પ્રકાશનો અપ્રાપ્ય બનતાં જાય ત્યારે લેખકનાં સર્વ પ્રકાશનોનો સંકલિત સંગ્રહ પ્રકાશિત કરવાનું કામ આવકાર્ય ગણાય. જોવાનું એટલું રહે કે કયા લેખકોના સમગ્ર સાહિત્યને પ્રકાશિત કરવું ને મહત્ત્વના લેખકોમાંથી પણ અગ્રતાક્રમ કોને આપવો - ખાસ કરીને જ્યારે એ પ્રકાશન સાહિત્યસંસ્થા તરફથી થતું હોય ત્યારે.

નાની વયે સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં ને સર્જનમાં તરલ-તેજસ્વી સક્રિયતા દાખવનાર બટુભાઈએ થોડાંક વર્ષોની લેખન-કારકીર્દીમાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં કલમ ચલાવી પણ એમનું યશોદાયી કામ તો પાત્ર-ઘટના-નિરૂપણની વિશેષતા દાખવતી કેટલીક સમસ્યામૂલક એકાંકી રચનાઓ અને માર્મિક હળવાશથી કરેલી કેટલીક કૃતિઓની ચિકિત્સક આલોચનાવાળાં વિવેચનો જ ગણાય. જોકે, નાટ્યક્ષેત્રે એમનું અર્પણ ઐતિહાસિક રીતે સૌથી વધુ ધ્યાનપાત્ર લેખાય છે.

એમની કૃતિઓનું આ સંકલન સંપાદનના કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. બધું એકઠું કરીને છપાવી દેવું એમાં સંપાદકની ભૂમિકા કઈ? બટુભાઈના સાહિત્યકાર્યને મૂલવતા એક નક્કર સંપાદકીય અભ્યાસ-લેખની સહજ જ અપેક્ષા રહે - એની ગેરહાજરી છે ! એને બદલે આરંભે પ્રા. મધુરી ઉમરવાડિયાનો 'સ્વ.

બટુભાઈ ઉમરવાડિયાનું જીવન અને કવન : એક દૃષ્ટિપાત' નામનો લેખ મુકાયો છે. એ સંસ્મરણાત્મક ને ઉષ્માભર્યા રેખાચિત્ર જેવો છે. એમાં સ્તુતિ છે ને મૂલ્યાંકન નથી. અલબત્ત, મૂલ્યાંકન કરવાનો એમનો આશય પણ નથી પરંતુ જીવન ને કવન વિશેની અંગત વિગતો પણ જરા સરખી રીતે આયોજિત કરીને તો મૂકી શકાઈ હોત.

નાટકો, વાર્તાઓ, વિવેચન એવા ખંડોની શરૂઆતમાં આ સંકલિત કૃતિઓ વિશે સંપાદકોએ સંક્ષિપ્ત લખાણ કર્યાં છે એમાં સંગ્રહોના પૂર્વ-પ્રકાશનનાં વર્ષો નોંધાયું છે એ સારું છે. અહીં પણ, કૃતિઓ વિશેની કોઈ મૂલ્યાંકનલક્ષી નોંધસુધ્ધાં મળતી નથી. કૃતિઓનો ક્રમ નાટ્યસંગ્રહો આદિમાંના કૃતિક્રમ મુજબ નહીં પણ સ્વરૂપવાર અકારાદિક્રમે કર્યો છે એટલું એમનું, ગણો તો, સંપાદનકાર્ય.

વિગતો અને તથ્યોને જાળવવાની કાળજી આપણે ઝાઝી રાખતા નથી. એમાંથી કેટલાક પ્રશ્નો થાય: બટુભાઈના દરેક પુસ્તક આગળ મુકાયાં હશે એ લેખકનાં નિવેદનો અહીં કેમ બાકાત કરવામાં આવ્યાં છે ? (ઉમાશંકર જોશીએ 'સમગ્ર કવિતા'માં બધા સંગ્રહો સમાવ્યા ત્યારે પણ પ્રસ્તાવનાઓ - નિવેદનો તો જાળવેલાં જ). સામયિકોમાં પ્રકાશિત એમના પ્રકીર્ણ લેખો, એમની અધૂરી નવલકથા 'મધુસૂદન' તથા 'આપણા કેટલાક મહાજનો' નામે લેખક પ્રકાશિત કરવાના હતા એ રેખાચિત્રો આ 'સમગ્ર સાહિત્ય'માં કેમ સમાવાયાં નહીં કે એના કશા ઉલ્લેખ પણ થયા નહીં ? આ મરણોત્તર સંચયમાં બટુભાઈનાં જન્મ-મૃત્યુનાં વર્ષોનો નિર્દેશ પણ નહીં ?

સંપાદન-પ્રકાશનની આટલી પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ પળાઈ નથી તો પછી, બટુભાઈના ગ્રંથોની અલગ એકવગી સૂચિના અને બટુભાઈ પરનાં આજલગીનાં વિવેચનોની સંદર્ભસૂચિના સમાવેશની તો અપેક્ષા જ શી રીતે રાખી શકાય ?

- રમણ સોની

ગુજરાતી મહાનિબંધ સંદર્ભસૂચિ ૧૯૫૭-

૧૯૯૧ : સંપા. અને પ્રકા. પ્રકાશ વેગડ

વિતરક : રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૪;
કા. પૃ. ૧૧૬ રૂ. ૩૧.

સૂચિકાર તરીકે પ્રકાશ વેગડના નામથી હવે ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે અને ભાગ્યે જ કોઈ અભ્યાસી-સંશોધક એવો હશે જેણે કોઈ ને કોઈ રૂપમાં એમની પાસેથી સંદર્ભ-સહાય નહીં મેળવી હોય. વર્ષોથી એ પુસ્તકો, સામયિકો આદિ મૂળ સ્ત્રોતોમાંથી નિયમિત રીતે માહિતી સંચિત કરતા રહ્યા છે ને એને ચોકસાઈ-પૂર્વક શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થામાં વર્ગીકૃત કરતા રહ્યા છે એટલે કોઈપણ સંસ્થાએ કે વ્યક્તિ એ કોઈ ગ્રંથકાર-વિશેષ કે સ્વરૂપવિશેષ પર કામ આરંભ્યું હોય કે પ્રકાશન કર્યું હોય, પ્રકાશ વેગડ પાસેથી એને લગતી અદ્યતન (અપ ડેટ) સૂચિ મળી જ રહે. ગુજરાતી સાહિત્યના મોટા પરિક્ષેત્રને સમાવે એવી વિવિધલક્ષી ગ્રંથ-સંદર્ભ-સૂચિ (બિબ્લિઓગ્રાફી) સંપાડાવી શકે એટલી બહોળી સામગ્રી એમની પાસે છે. પણ, સંશોધકો-અભ્યાસીઓનો સમય બચાવનારી અને એમને ખૂબ ઉપયોગી નીવડનારી આવી સૂચિઓ પ્રકાશિત કરવાની કોને પડી છે ? ધંધાદારી પ્રકાશકો હોય કે સાહિત્યસંસ્થાઓ હોય, કોઈને આવા સૂચિ-સંગ્રહોના પ્રકાશનને મહત્ત્વ કે અગ્રિમતા આપવાનું મનમાં વસતું નથી.

૧૯૭૮માં એમણે ગુજરાતીમાં ૧૯૭૭ સુધીમાં સ્વીકારાયેલા મહાનિબંધોની જે વર્ગીકૃત સૂચિ પ્રગટ કરેલી અને હવે ૧૯૯૧ સુધીમાં સ્વીકારાયેલા નિબંધો સુધી વિસ્તારીને તૈયાર કરેલી આ સૂચિ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની આર્થિક સહાય મેળવીને, એમણે પ્રકાશિત કરી છે. પરિશિષ્ટમાં, ૧૯૯૪ સુધી સ્વીકારાયેલા કેટલાક નિબંધોનો સમાવેશ પણ એમણે કરી લીધો છે.

૧૯૯૧ સુધીના ૪૬૪ (અને પરિશિષ્ટના ઉમેરતાં પોણા પાંચસો જેટલા) નિબંધોને એમણે વિષય-દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન (૧૮૫૦ સુધી) અને અર્વાચીન એવા બે મુખ્ય સમયખંડોમાં વહેંચીને તથા એમાં પછી વિષય, કૃતિ, સર્જક, સ્વરૂપો, સિદ્ધાન્તો, ભાષા-

વિજ્ઞાન આદિ પેટાવિભાગો કરીને નોંધ્યા છે એથી મહાનિબંધોના વિષયવૈવિધ્યનું સ્પષ્ટ વર્ગીકૃત ચિત્ર ઊપસી રહે. વળી એની વિગતોમાં અકારાદિકમે સંશોધકનામ, એનું (મળ્યું ત્યાં) જન્મવર્ષ, મહાનિબંધનો વિષય, યુનિવર્સિટી, સ્વીકારાયાનું વર્ષ ને ગ્રંથરૂપે નિબંધ પ્રકાશિત થયો હોય તો એનું પ્રકાશનવર્ષ એવી આંતરવ્યવસ્થા પણ કરી છે. આ મુખ્ય વિભાગ પછી એમણે સંશોધકસૂચિ અને વિષયસૂચિ પણ આપ્યાં છે જેથી આવશ્યક માહિતી તરત શોધવામાં મદદ મળે.

આ સૂચિ બે રીતે ઉપયોગી થઈ શકે. પીએચ.ડી. કરવા ઈચ્છતા અભ્યાસીઓ અને એમના માર્ગદર્શકોને વિષયોનાં વૈવિધ્યનો ને વ્યાપનો ખ્યાલ આવે ને અનાવશ્યક પુનરાવર્તન ટાળી વિષય પસંદ કરવામાં મદદ મળે. બીજો ઉપયોગ એ છે કે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યમાં પીએચ.ડી. નિમિત્તે જે સંશોધન-કાર્ય થયું છે એનો વિષયલક્ષી અભ્યાસ કે સર્વેક્ષણ કોઈ તૈયાર કરી શકે. જેમકે કેવા પ્રકારના વિષયો તરફ અભ્યાસીઓનો ઝોક રહ્યો છે, અનુગતિકતા અને સુકરતાનો માર્ગ લેવાનું વલણ કેવું રહ્યું છે ને નવી દિશાઓ શોધવાનાં સાહસ-પડકાર કેવાંક ઝિલાયાં છે, કયાં સ્વરૂપ કે સર્જક પર સર્વાધિક નિબંધો થયા છે (જેમ કે મીરાં વિશે ૧૪ મહાનિબંધો - જેમાંના ૧૦ હિંદીમાં થયેલા છે) ને કયા પ્રદેશો અધખેડ્યા કે અક્ષુણ્ણ રહ્યા છે - એનો અંદાજ મેળવીને આપણાં સંશોધનોની ઈયત્તા અને વિવિધતાનો ખ્યાલ બાંધી શકાય. પ્રકાશ વેગડે પોતે પણ, એમના ટૂંકા નિવેદનમાં, કેટલાંક નિરીક્ષણો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ્યાં છે, જેમકે, કમશ: પીએચ.ડી.ના મહાનિબંધોની વૃદ્ધિ થતી જ રહે છે, 'આ વૃદ્ધિ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે આપણો સંશોધનપ્રેમ રોકેટગતિએ ફાલ્યો-ફૂલ્યો છે ! અને જો આપણા આ મહાનિબંધો ગુણવત્તામાં પણ એવી જ સમૃદ્ધિ દર્શાવતા હોય તો આ બાબત ખરેખર અભિનંદનીય ગણાય.' એમણે માર્કિક રીતે અહીં, ગુણવત્તા વિશેનો સંશય વ્યક્ત કર્યો છે. આગળ પણ એમણે નોંધ્યું છે કે એક જ વિષયનાં પુનરાવર્તનો થાય છે એમાં નવું પ્રતિપાદિત કરવાની દૃષ્ટિ ન હોય તો 'યથાશીઘ ડિગ્રી મેળવીને આર્થિક લાભો સંચિત કરવાની વ્યાપારી વૃત્તિ' જ એની પાછળ હોવાનું

ફલિત થવાનું. આ તો વિષયસૂચિએ સંપડાવેલાં નિરીક્ષણો છે પણ આ સર્વ મહાનિબંધોની સામગ્રી-માંથી કોઈ પસાર થાય તો એને ઘણી મોટી નિરાશામાં ડૂબવાનો વારો આવે ને ઘણાં આકરાં વિધાનો કરવાનાં થાય. અલબત્ત, એ આખો અલગ જ મુદ્દો છે.

આ સૂચિ નિઃશંકપણે શાસ્ત્રીય છે ને ઉપયોગી છે પણ એમાં કેટલાંક અનવધાનો ને અનવસ્થા રહી ગયાં છે એનો નિર્દેશ, ભવિષ્યની આવૃત્તિમાં સુધરી શકે એ આશયથી, કરવો જરૂરી લાગે છે.

નિવેદનમાં એક બ્રામક વીગત આવી ગઈ છે. એમણે નોંધ્યું છે કે ૧૮૫૭થી ૧૯૭૭ સુધીનાં ૧૨૧ વર્ષમાં ૨૩૯ નિબંધો થયેલા ને એ પછીનાં ૧૪ વર્ષમાં ૨૨૫ ઉમેરાયા છે એટલે 'સરેરાશ ૮૦૦ ટકાની વાર્ષિક વૃદ્ધિ થઈ છે !' પરંતુ ૧૮૫૭ એ પહેલી યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનું વર્ષ છે, પહેલા મહા-નિબંધની સ્વીકૃતિનું નથી. આ યાદીમાં જૂનામાં જૂનો નિબંધ (ટી.એન. દવેનો) ૧૯૩૧માં સ્વીકારાયેલો છે એટલે ત્યાંથી માંડીને ૧૯૭૭ સુધીનાં પચાસેક (નહીં કે ૧૨૧) વર્ષ પીએચ.ડી. સંશોધનની પ્રવૃત્તિનાં ગણાય. (ને તો પેલી 'વાર્ષિક વૃદ્ધિ' ૩૦૦ ટકા જેટલી થાય). આમ સંશોધનકાર્યની પૂર્વમર્યાદા ૧૮૫૭ ગણવી બ્રામક લેખાશે.

પેટા વિભાગો ને ઉપશીર્ષકોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં કેટલાક નિબંધો બબ્બે જગાએ નોંધાયા છે. ભરત નાયકનો ગુજરાતી નવલકથામાં મેલોડ્રામાની રૂપરચનવાળો નિબંધ નવલકથા ઉપરાંત નાટકમાં પણ નોંધાયો છે ! એને સંપાદકનો સમજદોષ ગણીએ તો પણ શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ તો એમણે પ્રતિનિર્દેશ (કોસ રેકર્ડ્સ)ની પદ્ધતિ જ યોજવી જોઈતી હતી. એ જ રીતે જ્યાં મહેતાનો નિબંધ હાસ્યકવિતા અને હાસ્યનિરૂપણ એવા બંને વિભાગમાં નોંધાયો છે ને શ્રદ્ધા ત્રિવેદીનો નિબંધ કથાસાહિત્ય અને બાલસાહિત્ય એ બંને વિભાગોમાં નોંધાયો છે - કથાસાહિત્ય વિભાગમાં આનો સમાવેશ ઉચિત નથી લાગતો.

નિરૂપણની એકવાક્યતા પણ એક બાબતમાં જોખમાઈ છે. લગ્ન પછી અટક બદલાઈ હોય એવાં સ્ત્રી-સંશોધકોના નિર્દેશની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ

નથી. શાહ પૂર્ણિમાના નિબંધની વીગત નીચે નોંધ છે : 'ચંદ્રશંકર પુ. ભટ્ટનાં પત્ની' તો શેઠ, સરયૂના નિબંધની વીગત નીચે 'લગ્ન પછીનું નામ એસ.આર. મહેતા' અને દેસાઈ, ઊર્મિના નિબંધની વીગત નીચે 'ઊર્મિ કામેશ્વર વ્યાસના નામે માન્ય થયેલ મહા-નિબંધ' એવી નોંધ છે. પાછળ સંશોધકસૂચિમાં (આવી અલગ નોંધને કારણે હશે ?) આ સૌના નામોના પ્રતિનિર્દેશો આપ્યા નથી જ્યારે નિબંધની વિગત પૂર્વે 'મહેતા, હીના પ્રતીક (વૈષ્ણવ હીના બી)' એવા નામોલેખ છે ત્યાં, સંશોધકસૂચિમાં, 'વૈષ્ણવ હીના બી - જુઓ મહેતા હીના પ્રતીક' એવા પ્રતિનિર્દેશો છે. મહેતા હીના વગેરેમાં જે પદ્ધતિ અપનાવી છે એ જ શાસ્ત્રીય, સુસંગત અને શબ્દો બચાવનારી છે. વર્ણનાત્મક નોંધોવાળી પદ્ધતિ ટાળવી જોઈતી હતી.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય, લોકગીત, લોકકથા, લોકસાહિત્ય આદિ વિષયો પરના (દસેક) નિબંધોને એમણે ૧૮૫૧-૧૯૯૧વાળા (અર્વાચીનના) સમય-ખંડમાં કેમ સમાવ્યા હશે એનું આશ્ચર્ય થાય છે - ખરેખર તો વિષયદૃષ્ટિએ એ ૧૮૫૧ પૂર્વેની વિગતોમાં આવે.

વ્યવસ્થાની આવી ન-જેવી ક્ષતિઓ (જે સરળતાથી સુધરી શકે એમ છે) સિવાય આખું કામ સુવ્યવસ્થિત છે. પીએચ.ડી. કરવા ઈચ્છતા દરેક અભ્યાસી પાસે, કોલેજોનાં ગ્રંથાલયો ને યુનિવર્સિટીઓના વિભાગોમાં આ સૂચિ આવશ્યક-

ગાંધીના ક-ખ-ગ : સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

લોકમિલાપ, ભાવનગર, ૧૯૯૪

કા. પૃ. ૪૮ રૂ. ૪.

પણે હોવી ઘટે.

- રમણ સોની

□

મહાત્મા ગાંધીનાં અનેક લખાણોમાં વ્યક્ત થયેલા, જુદાજુદા વિષયો પરના લાક્ષણિક, આગવી મુદ્રાવાળા, પ્રેરક, સુચિતિત એવા વિચારોમાંથી સૂત્રાત્મક શૈલીના સંક્ષિપ્ત અંશોને તારવીને, મહેન્દ્ર મેઘાણીએ આ નાનકડી પુસ્તિકામાં વિષયના

અકારાદિકમે ગોઠવીને મૂક્યા છે. નિવેદનમાં એમણે લખ્યું છે કે 'નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જાણે કે મબલક પાકની ફસલ આપણી સામે 'કલેક્ટેડ વર્સ' અને 'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ'ની ગ્રંથશ્રેણીરૂપે પડેલી છે તેમાંથી એકાદ ડૂંડા જેટલા દાણા અહીં ભેળા કર્યા છે.' એમના મતે 'ચાર હજાર જેટલા જુદાજુદા વિષયો પર ગાંધીજીના વિચારો પથરાયેલા છે.' એમાંથી એમણે અહીં સંક્ષેપમાં સવાસો જેટલા વિચારોની સંક્ષિપ્ત તારવણી કરી છે.

આમ કરવામાં એમને મહેનત ઘણી પડી હશે પણ સંપાદન-સંકલનના કામમાં મહેન્દ્ર મેઘાણી અત્યંત કુશળ છે. વળી, આ રીતે વિષયના અકારાદિકમે ગાંધીજીના ટૂંકા વિચાર-અંશોને ઉતારવાની આ યોજના જ ખૂબ કલ્પનાશીલ ને આકર્ષક લાગે છે - ગાંધીજીના અભિપ્રાયોને જાણવા માટેના એક નાનકડા હાથવગા સંદર્ભ તરીકે આ પુસ્તિકા, એનામાં રસ ધરાવનારને, ઘણી જ ઉપયોગી નીવડે એવી છે. આ પદ્ધતિએ બીજા પણ કેટલાક ચિંતકો-વિચારકો-સર્જકોની વિચારણાને એમણે હાથવગી કરી આપવી જોઈએ એવી અપેક્ષા રહે છે. તૈયાર પરિચય-સૂચિ તરીકે એ મૂલ્યવાન બની શકે.

મહેન્દ્ર મેઘાણીના દરેક પ્રકાશનમાં હોય છે એમ, આ પુસ્તકને અંતે પણ એમનો વિપિ-સુધાર વિશેનો નાનકડો લેખ મુકાયો છે ને આ પુસ્તકના મુદ્રણમાં

હીરક કેસૂડાં : સંપા. રમણીક મેઘાણી,
જયંતીલાલ મહેતા, જ્યોતિ ભાલરીઆ,
શ્યામ આશર, દિલીપ ગણાત્રા

પ્ર. સાહિ.પરિષદ કલકત્તા અધિ. સ્વાગત-
સમિતિ, ૧૯૯૩, ડિ. ૨૬૬, રૂ. ૭૦.

પણ પોતાની એ જોડણીપદ્ધતિ એમણે સ્વીકારી છે.

- રમણ સોની

□

કલકત્તા ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ વતી બહાર પડતું 'કેસૂડાં' એની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિથી ધ્યાન ખેંચતું રહ્યું છે. આ અગાઉ 'કેસૂડાં'ના અમુક અંકો અને પુસ્તક-રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નવલિકા, કવિતા, એકાંકીઓ વગેરે ધ્યાનાર્હ રહ્યાં છે.

ગત વર્ષે સાહિ. પરિષદના અધિવેશન પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયેલા આ પુસ્તકમાં કલકત્તામાં 'કલકત્તી ગુજરાતીઓ' દ્વારા થતી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક તેમજ પત્રકારત્વ, નાટ્યક્ષેત્રે થતી/થયેલી પ્રવૃત્તિનો ઐતિહાસિક આલેખ છે. પુસ્તકને ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યું છે.

(૧) કલકત્તામાં ગુજરાત (૨) કલકત્તાના સર્જકો (૩) કલકત્તાના પત્રકારો.

કલકત્તામાં ગુજરાત - એ નામનો દીર્ઘ લેખ અલગ-અલગ સાત પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે. એમાં ઈ.સ. ૧૭૫૭થી શરૂ કરીને છેક ૧૯૯૩ સુધીનાં ૨૩૭ વર્ષના લાંબા સમયપટ પર 'કલકત્તી ગુજરાતીઓ'ના ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન છે. જેમાં - કલકત્તા જનાર પ્રથમ ગુજરાતી, એમનાં સંઘર્ષ, વિદ્યાપ્રીતિ, ગુજરાતી સંસ્થાઓની સ્થાપના, કેળવણીક્ષેત્રે ગુજરાતી-પારસી મહાનુભાવનું પ્રદાન, વેપારક્ષેત્રે વર્ચસ્વ, બંગાળ-ગુજરાતના સંબંધો, સાહિત્યમંડળની સ્થાપના, નાટ્યપ્રવૃત્તિ, સેવાકાર્ય, રાજકીય પરિસ્થિતિ, ગુજરાતીમાંથી બંગાળીમાં અનુવાદ જેવા મુદ્દાઓને તત્કાલીન સમય સાથે સાંકળી લઈને એક ઇતિહાસ-રેખા પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ છે. એમાં વચ્ચેવચ્ચે, 'નવી પેઢીના યુવાન વર્ગનો ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય સાથેનો સંપર્ક તૂટતો જાય છે. કારણ કે તેમની શાળામાં માધ્યમ ઉર્દૂ છે.' જેવી ચિંતા પણ ઊંકિયું કરી જાય, તો ગુજરાતીઓની મર્યાદા જેવી ટકોર પણ દેખાય. એક બીજી નોંધ પણ મહત્ત્વની જણાય છે : ૧૭૬૭થી ૧૯૬૯ સુધીનાં ૨૦૨ વર્ષનો કલકત્તી પારસીઓનો ઇતિહાસ સાચવવામાં તે કોમે જેવી ચીવટભરી ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ સાચવી છે તેવી ઇતિહાસદૃષ્ટિ અન્ય ગુજરાતી કોમોએ જાળવી નથી.'

બીજા વિભાગના 'કલકત્તાના સર્જકો' નામના પ્રકારણમાં કલકત્તાસ્થિત પાંત્રીસ જેટલા ગુજરાતી સર્જકોનો પરિચય આપવામાં આવેલો છે. જેમાં - ચાંપશીભાઈ ઉદેશી, ગગનવિહારી મહેતા, શિવ-કુમાર જોશી, ચંદ્રકાંત બક્ષી, મધુ રાય, સુનીલ કોઠારી જેવા ખ્યાતથી માંડી અત્યારે કાર્યરત એવા અલ્પ-ખ્યાત નવા સર્જકોનો અને તેમના સાહિત્યનો વીગતે પરિચય કરાવ્યો છે. આ પરિચયો વીગતપૂર્ણ છતાં

પ્રાસાદિક ને રસપ્રદ છે.

ત્રીજા વિભાગના કલકત્તાના પત્રકારો નામના પ્રકરણમાં કલકત્તાસ્થિત પારસી-ગુજરાતી પત્રકારો અને પત્રકારત્વ વિશે વાત થયેલી છે. જેમાં 'નવરોજ'ના સ્થાપક એદલજી કાંગાથી શરૂ કરીને નવોદિત સંજય શાહ જેવા યુવાન પત્રકારોનો પરિચય અપાયો છે. 'નવરોજ' આજે ૭૮ વર્ષથી સતત ચાલે છે, આ ઉપરાંત ચાર-ચાર પાસિકો અને માસિકો કલકત્તાથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

'નવરોજ'ની ૭૫ વર્ષની ફાઈલમાં કલકત્તામાં ગુજરાતનો આખો ઇતિહાસ સંગ્રહાયેલો છે.

આમ, એક દસ્તાવેજી પુરાવા તરીકે 'હીરક કેસૂડાં' પુસ્તકનું મૂલ્ય ઘણું છે. આપણે ત્યાં 'સ્વાંતર્યોત્તર ગુજરાત' અને 'ગુજરાત ગાથા' જેવાં પુસ્તકો દ્વારા થયેલો આવો પ્રયાસ ગુજરાતની બહાર પણ થાય છે એ આવકાર્ય છે - સંપાદકોને અભિનંદન.

— અજય રાવલ

મેઘાણી-સાહિત્ય

લોકસાહિત્ય — સંપુટ

૧

દાદાજીની વાતો

રંગ છે, બારોટ !

લોકજીભે વસેલી સૌરાષ્ટ્રની પરીકથાઓ .
અભ્યાસી પ્રવેશકો સાથે

સોરઠી ગીતકથાઓ

૪૫૦ દુહાઓમાં વજાણેલી કરુણ
પ્રેમકથાઓ . પ્રવેશક સાથે

સોરઠી સંતો □ પુરાતન જ્યોત

સંતોની જીવનકથાઓ . પ્રવેશક-સાથે

સોરઠી સંતવાણી

ભજન-સંગ્રહ . પ્રવેશક સાથે

હાલરડાં [લોકગીતો]

સૌરાષ્ટ્રનાં ખરોટોમાં

અરધી સદી પહેલા લોકસાહિત્યની
ખોજમાં કરેલા રાજનપાટનું બયાન

આઠ પુસ્તકોની કુલ કીમત : રૂ. ૧૮૫

પણ, તા. ૩૧-૧૨-૮૪ સુધી

માત્ર રૂ. ૧૨૦

રજિ. ટપાલ-સ્વાનગી : રૂ. ૧૫

૨

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

૫ ભાગ : કાવ્યાં પૂઠાં

કીમત : રૂ. ૧૦૦

પણ, તા. ૩૧-૧૨-૮૪ સુધી

માત્ર રૂ. ૭૦

રજિ. ટપાલ-સ્વાનગી : રૂ. ૧૨

૩

રઠિયાળી રાત

મૂળ ચાર ભાગમાં સંગ્રહિત

૪૦૦ લોકગીતો

હવે ૩૨૮ પાનાંના પાકા પૂઠાના એક
ગ્રંથમાં સંકલિત

કીમત : રૂ. ૭૫

પણ, તા. ૩૧-૧૨-૮૪ સુધી

માત્ર રૂ. ૫૦

રજિ. ટપાલ-સ્વાનગી : રૂ. ૧૦

ઉપરના ત્રણેય સંપુટ સામટા મગાવનારે

માત્ર રૂ. ૨૪૦ મોકલવાનાં : સ્વાનગી માફ

અમર યુરોપીય ચિતારા વિન્સેન્ટ
વાન ગોંગનું કરુણભવ્ય જીવન
આલેખતી પ્રસિદ્ધ નવલકથા
'લસ્ટ ફોર લાઈફ'નો
સંપૂર્ણ અનુવાદ

*

સળગતાં સૂરજમુખી

અરવિન્ગ સ્ટોન

અનુવાદક વિનોદ મેઘાણી

વાન ગોંગનાં સંખ્યાબંધ
ચિત્રો-રેખાંકનોથી સુશોભિત,
ચિત્રકૃતિઓ — ચિત્રકારો વિશેના
માહિતીપ્રદ ટિપ્પણ સાથે

ડિમાઈ કદનાં ૫૧૧ પાનાંની

'ડિલક્સ' આવૃત્તિ

કીમત : રૂ. ૧૫૦ પણ,

તા. ૩૧-૧૨-૮૪ સુધી

માત્ર રૂ. ૧૦૦

રજિ. ટપાલ-સ્વાનગી રૂ. ૧૫

: નજીકનાં પુસ્તક-ભંડારમાંથી ન મળે તો લખો :

પ્રસાર પુસ્તકોની નાનકડી દુનિયા

૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યુ, ભાવનગર ૩૬૪ ૦૦૨ □ ફોન : (૦૨૭૮) ૨૮૪૫૨

TO SIR, WITH LOVE – E. R. BRAITHWAITE,

The New English Library Limited, Barnard's Inn, Halborn, London - 1959.

Published in Ace Books Edition in 1961; PP. Crown 142

New York Times જે પુસ્તક માટે 'A book that the reader devours quickly, pooders slowly and forgets not at all' એવું લખે, જેના પરથી અતિ સફળ ફિલ્મ ઊતરી ચૂકી છે એમાં એવું તે શું હશે - એવી કુતૂહલવૃત્તિથી મેં ઈ.આર.બ્રેઈથવેઈટની 'ટુ સર, વિથ લવ' વાંચવાની શરૂ કરી હતી. એક જ બેઠકે આ પુસ્તક પૂરું કરીને ઊભી થઈ ત્યારે 'આ ચોપડી ક્યારેય નહીં ભૂલી શકાય' એવી લાગણી મને ઘેરી વળી. બ્રેઈથવેઈટે અહીં જાત-અનુભવો આલેખ્યા છે. અહીં ભાષાની વરણાગી, સંવાદોનો જાદુ, રોમાન્સના વેવલાવેડ, હીરો-વિલનનો સંઘર્ષ, સમાજને પલટાવી દેવાની વાતો...વગેરે વગેરે કશું જ નથી. અને છતાંય આ પુસ્તકમાં એવું કંઈ છે જે વાચકને અંદરથી હલાવી મૂકે છે.

લાયકાત હોવા છતાં કાળા રંગને કારણે મિ. બ્રેઈથવેઈટને નોકરી મળી ન હતી. છેવટે લંડનની એક ઝૂંપડપટ્ટીની નિશાળમાં તેમને નોકરી મળે છે. આ નિશાળમાં તેમને થતા અનુભવોની કથા એટલે 'To Sir, with love'ની કથા. તેમને જે વર્ગ સોંપાયો છે તે વર્ગનાં બાળકો વિશિષ્ટ છે. એવાં વિશિષ્ટ કે તેમને ભણાવનાર શિક્ષક કાં તો વર્ગ છોડી દે અથવા શાળા છોડી દે. અઠવાડિયે માંડ એકાદવાર નહાતા, વાળ-કપડાં કશાના ઠેકાણા વગર જ નિશાળે આવતા, એકબીજાને ગાળથી જ બોલાવતા, મોટા થઈ ગયા છતાં નાના બાળક જેટલી સમજ ધરાવતા આ ઉદ્દત અને તોછડા છોકરાઓ શિક્ષકનું મોઢા પર જ અપમાન કરતાં જરાય ખચકાતા નથી. શાળાની કોરીડોરમાં જ તેઓ એકબીજાને વળગીને ઊભા રહે છે, ચુંબન કરે છે. આ બધાનું અનુકરણ નાનાં બાળકો પણ કરે છે. અને એ પણ એટલી હદે કે એક નાનકડો છોકરો છોકરીઓના બાથરૂમ પર ચડી ડોકિયાં કરવા જતાં પડે છે અને ઘાયલ થાય છે. લેખક એક પછી એક પ્રસંગથી આ વિદ્યાર્થીઓની ઉદ્દતાઈ, નફ્ફટાઈનું પ્રત્યક્ષીકરણ કરાવતા જાય છે. એક પછી એક પ્રસંગથી વાચક થીજતો જાય છે. કઈ રીતે આ લોકો સાથે કામ કરી શકાય ?

પ્રથમ દિવસે જ લેખકના કાન Bloody અને Bastard શબ્દથી ત્રાસી ગયા. કોઈ વિદ્યાર્થીને 'Sir' કહેવાની જરૂર તો લાગતી જ નથી. આમ તો આ વિદ્યાર્થીઓ સ્ત્રી-પુરુષ કહી શકાય એટલી ઉંમરે પહોંચી ગયેલાં છે. એમને બાળકો કહી શકાય એમ નથી. ચાલુ વર્ગે આ ઉદ્દત છોકરાઓ જાત-ભાતનાં તોફાન કરે છે. સ્ત્રીના પૂતળા સાથે ગંદી ચેષ્ટાઓ કરી હસે છે અને બ્રેઈથવેઈટ પ્રથમ દિવસે જ ગુસ્સે થઈ એ બધાની દુશ્મની વહોરી લે છે. જેના વિરોધમાં વિદ્યાર્થીઓએ અસહકારનું શરણું લીધું. હસવાનું-બોલવાનું સાવ બંધ. માત્ર આગઝરતી નજરે જોયા કરવાનું. અસહકાર પછીનો બીજો તબક્કો અવાજ કરવાનો હતો. બ્રેઈથવેઈટ ભણાવતા હોય ત્યારે આ બધા વાતો કરે છે, અવાજ કરે છે, ધરા અમને સાંભળતા નથી. પણ એક પ્રસંગ આખો તપ્તો પલટી નાખે છે. એકવાર રિસેસ પછી બ્રેઈથવેઈટ જ્યારે વર્ગમાં આવે છે ત્યારે આખો ઓરડો ધુમાડાથી ભરાઈ ગયો હોય છે. અને ધુમાડાની જરાય પરવા કર્યા વગર છોકરા-છોકરીઓ સગડી (ફાયર પ્લેસ)ની આસપાસ ઠહામશકરી કરતા ઊભા હોય છે. ધુમાડાનું કારણ જાણવા બ્રેઈથવેઈટ ટોળાની વચ્ચે

ડોકિયું કરે છે અને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. બીજી જ પળે ગુસ્સામાં પાગલ થઈ જાય છે. કોઈએ, વાપરેલો સેનિટરી નેપ્કિન સગડીમાં નાખ્યો હતો. અને બ્રેઈથવેઈટ મગજ ગુમાવે છે. છોકરાઓને બહાર કાઢી મૂકી તે છોકરીઓ પર વરસી પડે છે. અને તેના પોતાના આશ્ચર્ય વચ્ચે આ લોકો પહેલી વાર પોતાના વર્તાવ બદલ શરમાય છે. અને હવે બ્રેઈથવેઈટ પરચો બતાવે છે. તેમના વર્ગમાં ગેરશબ્દ નહીં ચાલે, અવાજ નહીં ચાલે, બધાએ એકબીજાને માનાર્થે બોલાવવા પડશે વગેરે વગેરે નિયમો મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ દલીલો પછી સ્વીકારી લે છે પણ તોફાન અને તોછડાપણામાં અગ્રેસર રહેતો ડેનહેમ મનથી આ સ્વીકારી શક્યો નથી. એક દિવસ કસરતના વર્ગમાં ડેનહેમ બ્રેઈથવેઈટને બોક્સિંગ માટે આમંત્રે છે. થોડીક આનાકાની પછી બ્રેઈથવેઈટ તેની સાથે લડવાનું સ્વીકારે છે અને પળવારમાં જ તે ડેનહેમનો ઈરાદો સમજી જાય છે. મોઢા પર વાગેલ મુક્કાથી લોહી વહેતું જોઈને બ્રેઈથવેઈટ મગજ ગુમાવે છે અને એક જ મુક્કામાં ડેનહેમને તેના બધા જ ગર્વ સાથે ઘોબીપછાડ ખવડાવે છે. અને હવે આ વિદ્યાર્થીઓ અને બ્રેઈથવેઈટ વચ્ચેના સાચા સંબંધની શરૂઆત થાય છે. બ્રેઈથવેઈટ જે કંઈ અને જેટલું પણ કહે તે બધું જ કરવા તેઓ હવે તૈયાર છે. બ્રેઈથવેઈટ આ ઉદ્ધત ટોળાને જ્યારે મ્યુઝિયમ જોવા લઈ જાય છે ત્યારે આસપાસના વિસ્તારમાં તોફાન થશે એવી બધાને આશંકા હતી. આવું કંઈ થવાને બદલે શિસ્તબદ્ધ વર્તનથી આ વિદ્યાર્થીઓએ બધાંને આશ્ચર્યનો ઝટકો આપ્યો. આ જ પ્રસંગે બ્રેઈથવેઈટ અને મીસ ગિલિયન વચ્ચે પ્રેમના અંકુર ફૂટે છે.

આ બધા પ્રસંગો વચ્ચે જરાય બોલકા બન્યા વગર લેખક કાળા-ગોરા વચ્ચેના ભેદભાવને પણ વાચા આપતા રહ્યા છે. પોતે કાળા છે એટલે જ યોગ્યતા હોવા છતાં નોકરી મળી ન હતી. હોટલમાં પણ કાળા હોવાને કારણે મીસ ગિલિયનની હાજરીમાં વેઈટર તેમનું અપમાન કરે છે. કોઈ એમને રહેવા માટે ઘર આપવા પણ તૈયાર નથી. આ બધી મુશ્કેલીઓમાં મોટાભાગે તો મિ. બ્રેઈથવેઈટ શાંત રહે છે પણ ક્યારેક પાગલની જેમ ગુસ્સે થઈ જાય છે. શાળામાં પણ કાળો રંગ તેમનો પીછો નથી છોડતો. એકવાર વર્ગખંડમાં એમના હાથે કંઈક વાગે છે ત્યારે પોટર નામનો છોકરો આશ્ચર્યથી બૂમ પાડી ઊઠે છે... 'હેય, લાલ રંગ !' અને બ્રેઈથવેઈટ પ્રત્યે ફૂણો ભાવ ધરાવતી પામેલા ડેર નામની ખૂબાર છોકરી પોટર પર તૂટી પડે છે - 'તેં શું એવું ધારેલું કે શાહી નીકળશે ?' કાળાગોરા વચ્ચેના ભેદભાવનો બીજો એક પ્રસંગ લેખકની સાથે આપણી આંખ પણ ભીંજવી જાય છે. લેખકના વર્ગમાં સિલેસ નામનો એક કાળો છોકરો ભણે છે. તેની માતાના મૃત્યુપ્રસંગે તેના બધા સહપાઠી શોક વ્યક્ત કરવા ફાળો ઉઘરાવી ફૂલો આપવાનું નક્કી કરે છે. 'ફૂલ આપવા કોણ જશે ?' એવા બ્રેઈથવેઈટના પ્રશ્નના જવાબમાં વર્ગમાં સ્મશાન જેવી શાંતિ પથરાઈ જાય છે. બ્રેઈથવેઈટના ગુસ્સા સામે મિસ જોસેફ જવાબ આપવાની હિંમત કરે છે - 'અમે નહીં જઈ શકીએ. કાળા લોકોના ઘરમાં જઈએ તો લોકો શું કહે ?' અને બ્રેઈથવેઈટ સાવ ભાંગી પડે છે. વાતો, દૃષ્ટાંતો, ભણતર બધું જ નકામું નીવડ્યું. આ લોકો એના એ જ રહેવાના. માત્ર ચામડીનો રંગ જોનારા, માણસની અંદર તેઓ કદી નહીં જોવાના... આવું આવું વિચારતા તે વર્ગ છોડીને ચાલ્યા જાય છે. શાળાના હેડ મિ. ફ્લોરિયન તેમને સમજાવે છે. 'સિલેસ આ લોકો સાથે જે ઊછર્યો છે, મોટો થયો છે. બધાને એના પ્રત્યે લાગણી પણ છે. છતાં એ લોકો એક સૂગથી, રૂઢિથી બંધાઈ ગયેલા છે.' આમ પણ મિ. ફ્લોરિયનને આ બાળકોમાં ગજબનો વિશ્વાસ છે. આ બાળકો પ્રત્યે તેમને સહાનુભૂતિ છે. બાળકોને કોઈ જાતની સજા કરવામાં તે નથી માનતા. બાળકોને તેઓ માત્ર શાળાનાં ધોરણોથી નથી માપતા. આ બાળકો જે ઘરમાંથી આવી રહ્યાં છે ત્યાં ખાવા-પીવાના, કપડાંના સાંસા છે. એક જ ઓરડામાં રહેતાં આ બાળકો સમજણાં થાય એ ઉંમરે પણ એમનાં બીજાં ભાઈબહેન જન્મતાં હોય છે. આવી સ્થિતિમાં આ બાળકો પાસેથી તમે બીજી કંઈ અપેક્ષા રાખી શકો ? પોતાની આ માન્યતાઓનું લાંબું ભાષણ મિ. ફ્લોરિયને બ્રેઈથવેઈટને શાળાના પ્રથમ દિવસે પણ આપ્યું જ હતું. મિ. ફ્લોરિયનની સમજાવટથી ઠંડા પડી

બ્રેઈથવેઈટ વર્ગખંડમાં પાછા ફરે છે ત્યારે પામેલા ડેર એ ફૂલો આપવા જવાનો પડકાર સ્વીકારે છે. સિલેસના ઘરે જતી વખતે પણ લેખક મનોમન આવું જ વિચારે છે : વેશ્યા હોય કે દલાલ હોય, કે ખૂની હોય પણ જો ચામડી સફેદ હોય તો ચાલે. પણ ગમે તેટલા સજ્જન, વિવેકી, બુદ્ધિશાળી હોવા છતાં ચામડી કાળી હોય તો ! જાણે આપોઆપ જ તે વ્યક્તિ ઘિક્કારવાયોગ્ય બની જાય છે. આ બધા વિચારોથી બ્રેઈથવેઈટનું મોં કડવાશથી ભરાઈ જાય છે. પણ જ્યારે તે સિલેસના ઘરે પહોંચે છે ત્યારે સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. તેના વર્ગનાં બધાં જ છોકરાછોકરીઓ ત્યાં કતારબદ્ધ હાજર હોય છે. અને જરાય શરમાયા વગર બ્રેઈથવેઈટ આંખમાં છલકાઈ ગયેલાં આંસુ લૂછે છે.

આ પુસ્તકનો દરેક પ્રસંગ આ અનુભવકથાને એક નવો વળાંક આપે તેવા સંવેદનથી ભરેલો છે. પ્રસંગોની સાથે જ પાત્રો ઊઘડતાં આવે છે. લેખકના કોઈ આયાસ વગર પણ અહીં દરેક પાત્રને તેનો આગવો રંગ પ્રદાન થઈ શક્યો છે. આ બાળકોમાં જરાય વિશ્વાસ નહીં ધરાવતા મિ. વેસ્ટનની સામે બાળકોમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા ધરાવતા મિ. ફ્લોરિયન છે. પામેલા ડેર અને તેની માતાના પ્રસંગ દ્વારા 'અને ફર્નમેનના જેલ જવાના પ્રસંગથી લેખક આ લોકોનાં જીવન નજીકથી દેખાડે છે. પામેલા ડેરનો 'સર' પ્રત્યેનો પ્રેમ ઉછાંછળો નથી. બ્રેઈથવેઈટ-ગિલિયનના પ્રેમ વચ્ચે પણ તે નથી આવતી. શાળાના છેલ્લા દિવસે માત્ર તે સર સાથે ડાન્સ કરવાની માગણી કરે છે. પામેલા ઉપરાંત ડેન હેમ, સિલેસ, ફર્નમેન...આમાંથી એક પણ પાત્રને વાચક ધારે તો પણ ભૂલી નહીં શકે.

આ બાળકો કોઈ એક દિવસે ડાહ્યા બનશે એવી કોઈને પણ શ્રદ્ધા ન હતી ત્યાં બ્રેઈથવેઈટ તેમનામાં ચમત્કારિક પરિવર્તન લાવી શકે છે. શાળા છોડતી વખતે આ બાળકો કબૂલે છે કે સર, તમે જ અમને માણસ બનાવ્યા. અને તેમને સાચા હૃદયનો પ્રેમ અને આભાર વ્યક્ત કરવા મિ. ફ્લોરિયનની હાજરીમાં એક મોટું પાર્સલ તેમને ભેટ આપે છે. જેના પર લખ્યું હતું 'To Sir, with love.' અને જેમની સાથે ખરેખર જ પ્રેમનો નાતો બંધાઈ ગયો હતો તે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે બ્રેઈથવેઈટ આત્મસંતોષભર્યું સ્મિત ફરકાવે છે.

□

'ડુ સર વીથ લવ'ના અનુસંધાને લખાયેલી બ્રેઈથવેઈટની બીજી અનુભવકથા 'PAID SERVANT'-માં (New English library London, 1962) પણ માણસાઈની એવી જ અનેરી હૂંફ અનુભવાય છે. નવ વર્ષ શાળામાં કામ કર્યા પછી મિ. બ્રેઈથવેઈટને ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ચાઈલ્ડ વેલ્ફેરમાં વેલ્ફેર ઓફિસર તરીકે નીમવામાં આવે છે જ્યાં તેમનું ખાસ કામ અનાથ કાળાં બાળકો માટે પાલક માતાપિતા શોધવાનું છે. કાળા-ગોરા વચ્ચેનો ભેદ આ પુસ્તકમાં વધુ આક્રોશભરી રીતે વ્યક્ત થયો છે. ગોરા તો ઠીક પણ ખુદ કાળા લોકો પણ વેલ્ફેર ઓફિસર તરીકે તેમને કચવાતે મને અને કટાણે મોઢે જ આવકારે છે. એમની ઉપરી ઓફિસર પણ કાળા-ગોરાના રૂઢિગત પૂર્વગ્રહોથી પિડાઈ રહી છે. દરેક પગલે, પ્રસંગે - સહકાર્યકરો પાસેથી પણ - બ્રેઈથવેઈટને 'Yours People' સાંભળવું પડે છે જે એમને અકળાવી મૂકે છે. દરેક પગલે એમને સંઘર્ષ કરવો પડે છે, ક્યારેક તેઓ મગજ ગુમાવી પણ બેસે છે પણ અંતે તેમનાં અખૂટ ધીરજ, ખંત અને નિષ્ઠા તેમને દરેક કાર્યમાં સફળતા અપાવે છે.

આ બંને પુસ્તકો સાથે વાંચનાર એક બાબતે જરૂર સંમત થશે કે બ્રેઈથવેઈટની અનુભવકથાઓ આપણને નવલકથા જેવી વધુ લાગે છે. (ઘણાં પુસ્તકાલયોએ તેનું વર્ગીકરણ નવલકથા તરીકે કર્યું છે !) કોઈ એકાદ પાત્રને અનુભવકથાની ધરી બનાવી તેની આસપાસ અન્ય પ્રસંગો ગૂંથે જતા લેખકની દૃશ્ય અને સંવાદોની સંકલનામાં એક સફળ નવલકથાકારનાં દર્શન થાય છે. રોડી નામના કાળા અનાથ બાળકની આસપાસ લેખક પોતાના અન્ય અનુભવો ગૂંથતા ગયા છે. પુસ્તકના આરંભે જ લેખકને અથડાઈ જતી અજાણી યુવતીની પીડા આપણને ચિજાવી દે છે. બાપ સાથેના

અણબનાવને કારણે ઘર છોડતી આ છોકરી ધ્યેયપૂર્તિ માટે પોતાનું સઘળું હોડમાં મૂકે છે. અને એક સાંજે તેનો બાપ જ તેનો ગ્રાહક થઈને આવી ચડે છે. એકબીજા સામે ક્ષણભર તાકી રહ્યા પછી ભાગી છૂટતા બાપનો પગલાંનો અવાજ દિવસો સુધી પેલીનો પીછો નથી છોડતો. સાવ જ અજાણી વ્યક્તિ પાસે બધું જ કહીને હળવી થતી યુવતી આપણને ભારેખમ બનાવી મૂકે છે. રોડીની મા સાથેની લેખકની મુલાકાત, એક વર્ષની બે છોકરીઓને લેવા જતા લેખકને ટેક્સી ડ્રાઈવરે કરેલી મદદ જેવા પ્રસંગો કે અંતે એક સુખી કુટુંબમાં ગોઠવાયેલા રોડીને જોઈને બ્રેઈથવેઈટને થતો આનંદ... આ પીડા, હળવાશ કે આનંદમાં વાચક પણ લેખક જેટલો જ ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

આ બંને પુસ્તકોમાંનું હલાવી નાખનારું વાસ્તવજગત અને અસરકારક બનતી લખાવટ આપણા મન પર એક અમીટ છાપ છોડી જાય છે. □

ધૂમકેતુ નવલિકા પુરસ્કાર

ધૂમકેતુ પરિવાર અને ગૂર્જર પરિવાર તરફથી છેલ્લાં ત્રણ વર્ષના ટૂંકી વાર્તાના શ્રેષ્ઠ સંગ્રહને રૂ. ૫૦૦૦નું પારિતોષિક આપવાની યોજના અન્વયે, ૧૯૯૪માં આ પારિતોષિક આપવા માટે ૧૯૯૧, '૯૨, '૯૩માં પ્રગટ થયેલ નવલિકાસંગ્રહો પૈકી ઉત્તમ નવલિકાસંગ્રહ તરીકે શ્રી હિમાંશી શેલતકૃત 'અંધારી ગલીમાં સફેદ ટપકાં'ને પસંદ કરવામાં આવેલ છે.

કોઈપણ સાહિત્યકૃતિનું અસ્તિત્વ સ્વાયત્ત હોય છે એમાં શંકા નથી. મારો પોતાનો પક્ષપાત સાહિત્યકૃતિને એક સ્વાયત્ત પદાર્થ ગણી એની કૃતિ-આકૃતિલક્ષી તપાસ કરવા તરફ છે. પરંતુ હું એ વાત વીસરી શકતો નથી કે કોઈપણ સાહિત્યકૃતિ અવકાશમાં સર્જાતી નથી. એનું સર્જન કરનાર એક મન હોય છે, એ મનને એનું જીવન હોય છે, સમાજ હોય છે, સંદર્ભો હોય છે. તો આ બધાંની જાણકારી સાહિત્યકૃતિની સમજમાં, એના આસ્વાદમાં આપણને સહાયરૂપ ન થાય ? આપણા આસ્વાદને સમૃદ્ધ ન બનાવે ? ... આ જાતની વિવેચનાનાં ભયસ્થાનો હું જાણું છું. આવી વિવેચના આપણને મૂળ કૃતિથી દૂર લઈ જાય. આપણા મનમાં પૂર્વગ્રહનું પોટલું પણ બંધાવી આપે, પણ આવાં જોખમોથી ડરીને વિવેચનની આ દિશા બંધ કરવા જેવી ખરી ? એમ જોવા જઈએ તો તો વિવેચન પોતે જ એક જોખમ છે. પછી તો આપણે વિવેચનના નિષ્પ્રયોજનનું જ સમર્થન કરવાનું રહે.

[ગુજરાતી સાહિત્યવિવેચન' (૧૯૯૪)માંથી]

— જયંત કોઠારી

સળગતાં સૂરજમુખી - અનુ. વિનોદ મેઘાણી, ૧૯૯૪. ૩. ૧૧૨, ૩. ૧૫૦. ચિત્રકલાકાર વાન ગોગનું જીવન આલેખતી અરવિંગ સ્ટોનની નવલકથા 'લસ્ટ ફોર લાઈફ'નો અનુવાદ

□ અન્ય પ્રકાશકો

ભવાઈ તત્ત્વચર્ચા - સં. લલકુમાર દેસાઈ, મહેશ ચંપકલાલ. અક્ષરા પ્રકાશન, વડોદરા ૧૯૯૩. ૩. ૮૮+૮, ૩. ૪૦. ભવાઈ વિશે અભ્યાસીઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા લેખોનું સંપાદન.

મા, તારે ચરણ-કમલે - ધીરજલાલ ઠક્કર, ૧૯૯૪ પ્રકા. લેખક, ન્યૂજર્સી, ૩. ૭૮, ૩. ૩૦. કાવ્યસંગ્રહ

ડૉ. જયંત ખત્રી : સમગ્ર વાર્તાઓ, એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી, મુંબઈ-૨૦, ૧૯૯૪. ૩. ૫૨૮ ૩. ૨૦૦. સુરેશ દલાલના અભ્યાસલેખ સાથેનો સમગ્ર સંચય

૧૯૯૧ની સાલનું ગ્રંથસ્થ વાક્ય - સમીક્ષક : મધુસૂદન પારેખ, ગુજરાત સાહિત્યસભા, ૧૯૯૩. ૩. ૧૯૬, ૩. ૫૦. ૧૯૯૧ના વર્ષમાં પ્રકાશિત પુસ્તકોમાંથી સાહિત્યસભાને મળેલાં પુસ્તકોની સમીક્ષા.

ઊગતાં સૂરજનાં તેજ અપાર - ઈશ્વર પરમાર, પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, ૧૯૯૩. ૩. ૧૧૪, ૩. ૪૦. બાળકો-કિશોરોને પ્રેરક બને એવાં રસપ્રદ ને ટૂંકાં ચરિત્રોનો સંગ્રહ.

નરસિંહ મહેતા - જયંત કોઠારી, સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, ૧૯૯૪. ૩. ૯૬, ૩. ૧૫. નરસિંહ વિશેનો લઘુગ્રંથ-

ડૂબી જમીન, તર્કુ જીવન - દિલીપ રાણપુરા, ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રકાશન, સુરેન્દ્રનગર, ૧૯૯૪. ૩. ૧૩૨, ૩. ૫૦. જળાશય યોજનામાં વિસ્થાપિતોને થતા ઉચિત ન્યાયને આલેખતું પુસ્તક

ભવાઈ : નટ, નર્તન અને સંગીત - કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૯૪. ૩. ૨૩૬, ૩. ૫૮. ભવાઈ વિશેનો અભ્યાસગ્રંથ.

રચના શિલ્પની દૃષ્ટિએ સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા - સુધા આર. કાકા, પૂર્વી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ-૧૫, ૧૯૯૪. ૩. ૫૦૪, ૩. ૧૫૦. પીએચ.ડી.નો શોધનિબંધ.

કાયદામાં હસીખુશી - સંકલનકર્તા એ.એન. કારીઆ, સી. જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ, ૧૯૯૪. ૩. ૪૮, ૩. ૯. કાયદાવિષયક ટુચકાઓનો સંચય

વક્તૃત્વ : એક કસબ - એ. એન. કારીઆ, ગૂર્જર,

અમદાવાદ, ૧૯૯૪. કા. ૭૨, ૩. ૧૫. વક્તૃત્વ-કળાની છણાવટ કરતું માગદર્શક પુસ્તક.

મસ્તીની પળોમાં - રતિલાલ 'અનિલ', કંકાવટી પ્રકાશન, સુરત, (ત્રીજી આ.) વર્ષ લખ્યું નથી. કા. ૧૧૦, ૩. ૨૫. મુક્તકસંગ્રહ.

સિંહાસનબત્રીશી (શામળ) - ગ્રંથ : ૧ સં. અંબાલાલ બુ. જાની, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ, ૧૯૯૪ (બીજી આ.) કા. ૭૬૮, ૩. ૨૦૦. સિંહાસન - બત્રીશીની પહેલી ૧૫ વાર્તાઓનું સટિપ્પણ શાસ્ત્રીય સંપાદન

સાક્ષીભાવ - હરેશ 'તથાગત', ગઝલ પરિષદ, રાજકોટ-૩, ૧૯૯૪. કા. ૮૦, ૩. ૩૭. ગઝલ સંગ્રહ.

ભીનું આકાશ - પ્રદીપ પંડ્યા, અમી પબ્લિકેશન, અમદાવાદ. વિકેતા નવભારત, ૧૯૯૪. કા. ૨૭૬, ૩. ૬૩. નવલકથા

સંધિકાળ - રવીન્દ્ર પારેખ, સાહિત્યસંકુલ, સુરત-૩, ૧૯૯૪. કા. ૧૪૨, ૩. ૩૩. ટૂંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સાહિત્ય-અમૃત - તુલસીભાઈ પટેલ, પ્ર. લેખક, વિતરક મુદ્રા પ્રકાશન, મહેસાણા, ૧૯૯૪. કા. ૩. ૪૦, 'સાહિત્યની પ્રસ્તુતતા' નામના ભૂમિકાલેખ સમેત ગ્રંથસમીક્ષાઓનો સંગ્રહ.

અખાના શ્રેષ્ઠ છપ્પા - સં. શિવલાલ જેસલપુરા, નવભારત અમદાવાદ, ૧૯૯૪. કા. ૯૬, ૩. ૨૫. પસંદ કરેલા ૧૫૭ છપ્પાના અર્થ, અભ્યાસલેખ સાથે.

નેમિનાથ રાજિમતી બારમાસા - સં. શિવલાલ જેસલપુરા, સાહિત્યસંશોધન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૪. કા. ૬૦, ૩. ૧૫. જયંતસૂરિકૃત બારમાસાનું અર્થ ટિપ્પણ સાથે સંશોધિત સંપાદન.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદ - પ્રમોદકુમાર પટેલ, પ્ર. લેખક, વલ્લભવિદ્યાનગર, ૧૯૯૩. ડિ. ૨૬૪+૮, ૩. ૮૮. આધુનિકતાવાદ અને કૃતિઓ પરના લેખોનો સંગ્રહ.

સુજાજો રે ભાઈ સાદ - અતુલ શાહ (મુનિ હિતરુચિવિજય) વિનિયોગ પરિવાર, મુંબઈ, સં. ૨૦૪૭ (૧૯૯૨). [પ્રાપ્તિસ્થાન : આર. આર. શેઠ, નવભારત, મુંબઈ...વગેરે.] ડિ. ૯૨, ૩. ૨૦, વિચારકેન્દ્રી ને જીવનપ્રબોધક લેખોનો અમૃત શર્માએ સંપાદિત કરેલો સંગ્રહ.

સાન્નિધ્ય - બાલકૃષ્ણ ગોર 'ત્રેત્રેય' પ્ર. લેખક, મુંબઈ

૧૯૯૪

ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર

૩૪

૧૯૯૪. કા. ૧૦૪, રૂ. ૨૦. કાવ્યસંગ્રહ.

પૃથ્વીગતિનો છંદોલય - ઉશનસુ, ગુજરાત વિદ્યા-
સભા, અમદાવાદ ૧૯૯૩. અર્ધડિમાઈ પૃ. ૪૦, રૂ.
૧૦. સૉનેટમાળા રૂપ ૨૭ કાવ્યોનો સંગ્રહ.

વિજ્ઞાન-અનુરાગ - રમેશ પટેલ, વિ. નવભારત,

મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૯૨. કા. ૨૦૦, રૂ. ૩૯.
શાળા-કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ ઉપયોગી વિજ્ઞાન-
વિષયક સર્વભોગ્ય લેખોનો સંગ્રહ.

□

વાસ્તવનું બલિદાન લેતી કલા : બ્રોષ્ટ

હું એન્ડ્રિઆસ સ્ટ્રાયખરનું 'શીલર્ઝ ફ્લાયટ ફ્રીમ સ્ટુટગાર્ટ' વાંચી રહ્યો છું. એરિસ્ટોટલની રંગભૂમિ અને તેથી ભિન્ન એવી રંગભૂમિઓ વચ્ચેના તફાવત જેનાં મૂળ છે, તેવી રચનાપદ્ધતિની હું નોંધ કરું છું. સ્ટ્રાયખર નાટ્યાત્મક દૃશ્યો તથા એકોક્તિઓની યોજનાનુસાર રચના કરે છે, કૃતિના 'રંગીન-રસીલા ખંડો'(પર્પલ પેસેજિઝ)ને તે ખાસ મહત્ત્વ આપે છે, અને જ્યાંજ્યાં અસરો પાડવી હોય ત્યાંના પ્રવેશકોની તે બરાબર સંભાળ રાખે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્સાહ પ્રગટાવવાની યોજનાને વશ વર્તતી હોય છે, જે તમને સચોટ પકડમાં રાખે છે, તમને નૈતિક તેમજ રસની દૃષ્ટિએ આનંદિત કરે છે : ઉચ્ચાશયી પાત્રો, તંગ ગૂંચવણો, વાક્યછટાવાળા ધૂમધડાકા, પ્રબળ રાગાવેશોનાં પ્રદર્શનો ધ્યાસ થંભાવી દેતા વાદવિવાદોની ઉશ્કેરણી - આ બધું પ્રેક્ષકોને અભિભૂત કરી દે તેવી અસરો નિષ્પન્ન કરે છે, અને એ તમાશો એકાએક સમાપ્ત થઈ જાય છે... આમાં વાસ્તવના પ્રસ્તુતીકરણ ઉપર નાટ્યાત્મકતા પૂરેપૂરી હાવી બને છે.

માનવજાતને પોતાના માનવ્યમાં જે જીવાતુભૂત રસ છે, જે રસ રંગભૂમિમાં અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને જે બધી લાગણીઓની, બધા ભાવોની આધારશિલા છે, તે રસ આવી કૃતિઓમાં મુખ્યત્વે રંગભૂમિની કળા પૂરતો, કેવળ રંગમંચ પરની ભજવણી પૂરતો મર્યાદિત બની જાય છે. બટકબોલા થઈને કહીએ તો, નાટ્યકારને, જે વસ્તુનું પ્રતિનિધાન કરાવે છે - એટલે કે માણસમાણસ વચ્ચે (અને તેમની ભીતર) જે કાંઈ બને છે, તેમાં રસ નથી, પરંતુ એ પ્રતિનિધાન દ્વારા, એ પ્રયોગ દ્વારા જે લાગણીઓ ઉદ્ભવ કરી શકાય છે તેમાં જ માત્ર રસ છે... સ્ટ્રાયખરને મુખ્યત્વે રંગભૂમિ, અને રંગભૂમિને માટે વિષયવસ્તુઓ અને લાગણીઓ વાપરવાની તક - એ જ લખવા પ્રેરે છે. આને પરિણામે એવી કલા ઉદ્ભવે છે, જે વાસ્તવના સંપર્કમાં હોય છે ખરી, વાસ્તવનો સમાવેશ કરતી હોય છે ખરી, પરંતુ જે વાસ્તવને સંપૂર્ણપણે કલાનું બલિદાન બનાવી દે છે.

[બ્રોષ્ટ બ્રોષ્ટ : જર્નલ - ૧૯૩૪-૧૯૫૫.' સં. વિલેટ અને મેનહાઇમ, ૧૯૯૩. (અનુ. હરિવલ્લભ ભાયાણી)
ભી મે, ૧૯૪૧ની નોંધમાંથી. પૃ. ૧૪૮.]

આ અંકના લેખકો

- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : કવિ, વિવેચક, સંપાદક
નિયામક, ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
અમદાવાદ-૯
ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટસ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૧૫
- શાંતિલાલ મેરાઈ : કવિ, વિવેચક, અનુવાદક
ગુજરાતીના અધ્યાપક, આર્ટ્સ કોલેજ, વ્યારા
૧૭, અજિતનાથનગર, વ્યારા (દ. ગુજ.)
- જગદીશ ગુર્જર : વિવેચક
ગુજરાતીના અધ્યક્ષ, આર્ટ્સ કોલેજ, અંકલેશ્વર
૨૬, રામનગર સોસાયટી, અંકલેશ્વર-૩૮૩૦૦૧
- સિલાસ પટેલિયા : વિવેચક
ગુજરાતીના અધ્યાપક, આર્ટ્સ કોલેજ, વ્યારા
કાનપુરા, જનક સ્મારક હોસ્પિટલ રોડ, વ્યારા
- મનોજ ઓઝા
સેક્શન અધિકારી, તકેદારી આયોગ, ગાંધીનગર
'આયામ', પ્લોટ ૫૮૦/૧, સેક્ટર-૩૦,
ગાંધીનગર ૩૮૨૦૩૦
- રમણ સોની : વિવેચક, સંપાદક, રીડર
ગુજરાતી વિભાગ, મ.સ. યુનિ. વડોદરા-૨
ઈ/૨, તારાબાગ, પોલિટેકનીક વડોદરા-૨
- વિજય શાસ્ત્રી : વાર્તાકાર, અનુવાદક, વિવેચક
ગુજરાતીના અધ્યક્ષ, એમ.ટી.બી., કોલેજ, સુરત-૧
એમ.ટી.બી. કોલેજ કેમ્પસ, સુરત-૧
- પ્રમોદકુમાર પટેલ : વિવેચક, અનુવાદક
ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક
૨૬ એ, અક્ષરધામ સોસાયટી, અકોટા ગાર્ડન પાસે, વડોદરા.
- અજય રાવલ :
ગુજરાતના અધ્યાપક, આર્ટ્સ કોલેજ, સંતરામપુર (પંચમહાલ)
- શરીફા વીજળીવાળા : વિવેચક, અનુવાદક
ગુજરાતીના અધ્યાપક, એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ કોલેજ,
અઠવા લાઈન્સ, સુરત ૩૮૫ ૦૦૧

અંગ્રેજી શાસનના પ્રારંભિક તબક્કામાં પ્રસારેલી પાશ્ચાત્ય મોહ ઓસર્યા પછીનો આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પરત્વેનો પુનર્જાગરણ કાળ હોય, આર્થિક - દોષથી મુક્ત હોવાને લીધે જેમને સમય ખર્ચવાની લક્ઝરી પોસાય છે એવાં સાધુ-સાધ્વી જ્યારે એ વિષયની જ ચર્ચા કરવા બેઠાં હોય ત્યારે 'યોગની પરિભાષા અને એનેટોમીની પરિભાષાની તુલના' ન થાય તો જ નવાઈ - એવો મારો નમ્ર મત છે.

પાત્રનું મહત્ત્વનું કાર્ય જો પ્રવચનો આપવાનું હોય તો આખે-આખું પ્રવચન આવી જાય - જેને પરિણામે પાત્રનો વધુ ઉઘાડ શક્ય બને (આપણા વિજેન્ડ્રી પ્રોફેસર સદ્ગત એસ. આર. ભટ્ટનું પાત્ર એમના એકેય લેક્ચર વિના આલેખી શકાય ખરું ? અરે, એકાંકી જેવા 'ઈકોનોમી-પ્રતિજ્ઞ સ્વરૂપમાં પણ ભાષણો આવેલાં છે ને !) - એ બનવાજોગ નથી ? અને... 'દીક્ષાવિધિ'ને ('પ્રક્રિયા' શબ્દ વધારાનો છે), વિધનો પાર કરીને આવેલી આતુર દીક્ષાર્થિનીની આંખે

જોઈએ તો ? અલબત્ત, મતાંતર સ્વીકાર્ય છે.

અત્રે, 'મળેલા જીવ' અને 'માનવીની ભવાઈ'માં આવતી આખે-આખી લોકવાર્તાઓ, શરદ-ટાગોરની નવલકથાઓમાં પાનાંનાં પાનાં ભરી દેતી ચર્ચાઓ ઈત્યાદિના હવાલા આપી, બચાવ મજબૂત કરવાનો ઉપક્રમ નથી.

લેખકને દૂર રાખી, એક વાચકની હેસિયતથી આ લખાયું હોવા છતાં, મારે પક્ષે વિવેચનમાં ઊતરવું એ અવિવેક જ નહિ, અનધિકાર ચેષ્ટા પણ બની રહે. આપણા સંનિષ્ઠ અને નીવડેલા વિવેચકો પરત્વે આદર ધરાવતો એવો રમણ સોનીએ ચીંધેલા અન્ય મુદ્દાઓ શિરોધાર્ય ગણી, 'વિક્ષિપ્તા'ની સમીક્ષામાં એમણે જે સામર્થ્ય દાખવ્યું છે તે બદલ અભિનંદન આપવાની લાગણી સેવતા 'પ્રત્યક્ષ'ના વાચકોમાં મારો પણ સમાવેશ કરું છું.

ગાંધીનગર, ૧૪-૧૧-૮૪

- ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

વિવેચકોએ શું કરવું એ વિશે કોઈ ધર્માચાર્યની અદાથી આદેશ આપવાનો આ સમય નથી. છતાં સાહિત્યનું મૂલ્ય આજના સમાજમાં સ્થાપવાનો પુરુષાર્થ તો એણે કરવાનો જ છે એ વિશે કોઈ અસંમત નહીં થાય. લોકશાહીના સિદ્ધાંતનું સર્વ ક્ષેત્રોમાં થતું આરોપણ, પ્રવર્તમાન સામાજિક સંદર્ભ સાથેની સાહિત્યની પ્રસ્તુતતાનો આગ્રહ, પરંપરાગત ઉત્કર્ષનાં ધોરણો પરત્વેની ડામાડોળ પરિસ્થિતિ અને 'High Culture'નાં મૂલ્યો વિશે ઊભી થયેલી સંદેહવૃત્તિ - આ બધાંને કારણે જે વાતાવરણ ઊભું થયું છે તેમાં આજના સાહિત્યકારે, વિવેચકે અને સાહિત્યના અધ્યાપકે પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

[ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ'ના ૨૫મા સંમેલન

(ભાવનગર, ૧૯૭૪)માં કરેલું વક્તવ્ય : 'અધીત' (૭૪)માંથી]

- સુરેશ જોશી

વાર્ષિક સૂચિ

વર્ષ ૩ □ ૧૯૯૪

સંખ્યા ૨૨

અંકક્રમ ૧ જાન્યુ.-માર્ચ ૨ એપ્રિલ-જૂન ૩ જુલાઈ-સપ્ટે. ૪ ઓક્ટો.-ડિસે.

૧

ગ્રંથનામ

[ક્રમ : ગ્રંથનામ, (લેખક), અંકક્રમ, (પૃષ્ઠક્રમ)]

કવિતા

કોંસમાં (પ્રબોધ પરીખ), ૪ (૫)
દાખલા તરીકે સ્ત્રી (નીતા રામૈયા), ૩ (૩૭)
મુખોમુખ (સતીન દેસાઈ), ૩ (૩૭)
રાત ચાલી ગઈ (અમીન આઝદ), ૨ (૨૪)
રોમાંચ નામે નગર (ઈન્દુ પુવાર), ૩ (૫)
સાત અક્ષર (નિરંજન યાજ્ઞિક), ૧ (૨૪)
સૂર્યો જ સૂર્યો (સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ), ૧ (૫)

○

બલાકા (રવીન્દ્રનાથ, અનુ. રાજેન્દ્ર શાહ) ૩ (૩૮)

વાર્તા

માયાવિની (પુરુરાજ જોશી) ૩ (૭)
રાતવાસો (મણિલાલ હ. પટેલ) ૪ (૭)
લાઠાદાદાની બાળવાર્તાઓ (લાભશંકર ઠાકર), ૩ (૩૮)
સંબંધ વિના સેતુ (જોસેફ મેકવાન), ૪ (...)
હજીયે કેટલું દૂર ? (યોગેશ જોશી), ૩ (૧૦)

નવલકથા

અગ્નિમેઘ (વિભૂત શાહ), ૨ (૬)
આતશ (કિશોર જાદવ), ૨ (૩)
વિક્ષિપ્ત (ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી), ૩ (૧૩)
હાસ્યાસન (લાભશંકર ઠાકર), ૨ (૧)

નાટક

ઈન્દુ પુવારનાં બાળનાટકો (ઈન્દુ પુવાર), ૨ (૨૭)
ઔરંગઝેબ યાને ખલીફાનો વેશ (ચિનુ મોદી), ૩ (૧૬)
ઘર વગરનાં દ્વાર (રવીન્દ્ર પારેખ), ૧ (૭)

○

પ્રહસનયુગ્મ (અનુ. વિજય પંડ્યા), ૨ (૨૫)

નિબંધ-પ્રવાસ-ચરિત્ર

ઈશ્વરઅદ્યા તેરે નામ (ગુણવંત શાહ), ૪ (૧૪)
જીવનપાથેય (હરીશ દ્વિવેદી), ૧ (૧૦)
નવી દિશા (સ્વામી સચ્ચિદાનંદ), ૨ (૭)
નીરખને (મંજુ ઝવેરી), ૩ (૨૦)
મઝહબ નહીં સિખાતા (યાસીન દલાલ), ૧ (૧૧)
રેલવેસ્ટેશન (હર્ષદ કાપડિયા), ૪ (૧૧)
સરિતાઓના સાન્નિધ્યમાં (રામપ્રસાદ શુક્લ), ૧ (૨૫)

○

એટ્ટીની રોજનીશી (અનુ. માવજી સાવલા), ૩ (૨૨)

વિવેચન-સંશોધન-ભાષાવિજ્ઞાન

કાવ્યરસ (વિજય શાસ્ત્રી), ૧ (૨૬)
ગુજરાતી બાલકથાસાહિત્ય (શ્રદ્ધા ત્રિવેદી) ૨ (૧૩)
ગુજરાતી સાહિત્ય વિવેચન (જયંત કોઠારી) ૪ (૧૮)
જોડાક્ષરવિચાર (હિતવિજયજી મહારાજ), ૧ (૧૮)
તર્જનીસંકેત (ઉત્પલ ભાયાણી), ૩ (૨૮)
પશ્ચિમનું સાહિત્યવિવેચન (શિરીષ પંચાલ), ૨ (૮)
પ્રતિમુખ (સતીશ વ્યાસ), ૨ (૧૭)
મુક્તદીર્ઘ કવિતા (દીપક રાવલ), ૧ (૨૬)
લોકવાચ્ય (કનુભાઈ જાની), ૨ (૨૨)
વાંકદેખાં વિવેચનો (જયંત કોઠારી), ૩ (૨૬)
વિવેચનનો વિધિ (રાધેશ્યામ શર્મા) ૨ (૧૪)
શબ્દસંગ (શાંતિલાલ મેરાઈ), ૨ (૨૫)
'સંસ્પર્શ'... આદિ (કૃષ્ણવીર દીક્ષિત), ૪ (૧૭)

સંપાદન

અધીત સત્તર (સં. ઉષા ઉપાધ્યાય વ.) ૨ (૨૬)
અનુઆધુનિકતાવાદ (સં. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા,
ભોળાભાઈ પટેલ), ૧ (૧૩)
ઉમરવાડિયા : સમગ્રસર્જન (સં. જશવંત શેખડીવાળા,
રવીન્દ્ર ઠાકોર) ૪ (૨૪)

ગામીત જાતિ... અધ્યયન (સં. દક્ષા વ્યાસ, નવીન મોદી), ૨ (૧૯)
 ગાંધીના ક-ખ-ગ (સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી), ૪ (૨૬)
 ચિત્તવિચારસંવાદ (સં. કીર્તિદા જોશી), ૪ (૨૧)
 મહાનિબંધ સૂચિ (સં. પ્રકાશ વેગડ), ૪ (૨૫)
 સન્નિધાન (સં. સુમન શાહ વ.), ૧ (૨૭)
 સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાત (સં. શિરીષ પંચાલ), ૩ (૩૦)
 હીરક કેસૂડાં (સં. રમણીક મેઘાણી વ.), ૪ (૨૭)

વિજ્ઞાન

અંધકારનો ઉજાસ (દિવ્યેશ ત્રિવેદી), ૧ (૨૮)
 જ્ઞાનવિજ્ઞાન (નાનાલાલ વસા), ૧ (૨૯)
 વિજ્ઞાનવિસ્મય (રમેશ પટેલ), ૩ (૪૦)

વાચનવિશેષ

અમેરિકા (જ્યાં બોદિયાડ) ૨ (૨૯)
 ઈન્ડિયન વિમેન્સ ઑટોબાયોગ્રાફી, ૧ (૩૦)
 ટુ સર, વીથ લવ (ઈ. આર. બ્રેઈથવેઈટ), ૪ (૨૯)

ચર્ચાપત્ર

ઊંઘાપોહ વિશે ઊંઘાપોહ હર્ષદ મ. ત્રિવેદી પ્રાસન્નેય, ૩ (૪૪)
 કડક ધોરણે જ તપાસવું જોઈએ - ડંકેશ ઓઝા, ૧ (૩૫)
 જોડણીસુધારના પ્રશ્નો - ભારતી મોદી, ૧ (૩૬)
 જોડાજોડ જોતું તુલનાસાપેક્ષ અવલોકન - રાધેશ્યામ શર્મા, ૩ (૪૨)
 નાટ્યશબ્દને મુક્ત કરીએ - હસમુખ બારાડી, ૧ (૩૪)
 'વિક્ષિપ્તા' વિશે... - ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ૪ (૩૭)
 વિવેકનું નિર્ભીક દર્શન - રાધેશ્યામ શર્મા, ૨ (૩૨)
 શબ્દસૂચિ ન મૂકવાનો પ્રમાદ - હર્ષદ ત્રિવેદી, ૨ (૩૩)
 સમ્યક્ વિવેચના કે ઉભડક નિરીક્ષણો ? - બહાદુરભાઈ વાંક, ૨ (૩૩)

પ્રત્યક્ષીય

બળવંતરાયની સવાંશતાબ્દિ, ૧ (III)
 મેઘાણીનું સાહિત્યિક પત્રકારત્વ, ૨ (III)
 વાર્ષિક સમીક્ષાપ્રવૃત્તિની સમસ્યા, ૪ (III)
 શબ્દકોશને અગ્રિમતા, ૩ (III)

૨

સમીક્ષકો

અજય રાવલ, ૪ (૨૭)
 કિશોર વ્યાસ, ૧ (૨૩)
 કીર્તિદા જોશી, ૨ (૮)
 ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૪ (૫)
 જગદીશ ગુર્જર, ૪ (૮)
 જયંત કોઠારી, ૧ (૧૮, ૨૫), ૨ (૧૯), ૩ (૨૨)
 જયંત ગાડીત, ૨ (૧)
 જયેશ ભોગાયતા, ૨ (૩), ૩ (૭)
 જશવંત શેખડીવાળા, ૨ (૨૨)
 ડંકેશ ઓઝા, ૧ (૧૧, ૩૫)
 નગીન મોદી, ૧ (૨૮, ૨૯), ૩ (૪૦)
 નીતિન મહેતા, ૩ (૨૬)
 પારુલ માંકડ, ૧ (૧૭)
 પ્રમોદકુમાર પટેલ, ૪ (૨૧)
 પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૩ (૧૦)
 બહાદુરભાઈ વાંક, ૨ (૩૩)
 બાબુ સુથાર, ૨ (૨૯)
 ભરત મહેતા, ૧ (૧૩), ૩ (૧૬)
 ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ૪ (૩૭)

ભારતી મોદી, ૧ (૩૬)
 મધુ કોઠારી, ૩ (૨૦)
 મનોજ ઓઝા, ૪ (૧૪)
 માય રિયર જ્યુ (જયંતિ ગોહિલ), ૨ (૬)
 મીનલ દવે, ૧ (૨૬), ૩ (૩૭)
 રમણ સોની, ૧ (૫), ૨ (૨૫, ૨૬), ૩ (૧૩, ૩૯), ૪ (૧૭)
 રાધેશ્યામ શર્મા, ૧ (૩૦), ૨ (૩૨), ૩ (૫, ૪૨)
 વિજય શાસ્ત્રી, ૨ (૧૪), ૪ (૧૯)
 શરીફા વીજળીવાળા, ૩ (૩૦), ૪ (૩૭)
 શાંતિલાલ મેરાઈ, ૧ (૧૦), ૨ (૭), ૪ (૭)
 સતીશ વ્યાસ, ૩ (૨૯)
 સિલાસ પટેલિયા, ૪ (૧૧)
 હરીશ વટાવવાળા, ૨ (૨૪),
 હર્ષદ ત્રિવેદી, ૧ (૨૪), ૨ (૨૭, ૩૩), ૩ (૩૮)
 હર્ષદ મ. ત્રિવેદી 'પ્રાસન્નેય', ૩ (૪૪)
 હસમુખ બારાડી, ૧ (૩૪), ૨ (૧૭)
 હિમાંશી શેલત, ૨ (૧૩)

પુસ્તકસ્વીકાર : મિતાક્ષરી

□ આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-૨,
અમદાવાદ-૧

અલગ - રાજેશ અંતાણી, ૧૯૯૩. કા. ૨૨૨, રૂ. ૫૦.
નવલકથા

ઘીરા સો ગંભીર - સારંગ બારોટ (બીજી આ.) ૧૯૯૪
કા. ૩૪૪ રૂ. ૭૬. નવલકથા

હથેળીમાં રણ - કનુ અડાસી, ૧૯૯૪. કા. ૨૪+૨૮૪,
રૂ. ૬૫. નવલકથા

ઝકળભીનાં પારિજાત - ગુણવંત શાહ, (૫મી આ.)
૧૯૯૪ કા. ૧૫૨, રૂ. ૩૫. નિબંધસંગ્રહ

મા - ગુણવંત શાહ, સુરેશ દલાલ, સંકલન - હરીન્દ્ર દવે,
૧૯૯૪. રૂ. ૪૮, રૂ. ૧૫. વક્તવ્યો

મહિલા શ્રમશક્તિ - સં. અક્ષયકુમાર દેસાઈ, નીરા
દેસાઈ, ૧૯૯૪. કા. ૪૨૮, રૂ. ૧૦૦. સમગ્ર
વિજ્ઞાનમાળા અંતર્ગત, મહિલા વિષયક અંગ્રેજી
લેખોના અનુવાદોનો સંચય

સાહસિકોની સૃષ્ટિ - અનુ. મૂળશંકર ભટ્ટ (૧૧મી આ.)
૧૯૯૪ કા. ૧૬+૧૩૨, રૂ. ૫૦ જુલે વર્નની
Mysterious Icelandનો ટૂંકાવેલો અનુવાદ

આરોગ્ય રત્નાકર - લાભશંકર ઠાકર, ૧૯૯૩. કા.
૨૩૮, રૂ. ૫૦ : લેખકના વૈદકવિષયક લેખોમાંથી
વિસ્મય ઠાકરે સંપાદિત કરેલા લેખોનો સંગ્રહ.
(ગયા અંકમાં ભૂલથી આ પુસ્તકને રત્નાકરનું પ્રકાશન
બતાવ્યું હતું.)

□ લોકપ્રિય પ્રકાશન, મુંબઈ-૨

સૂરજની આંખમાં શમણું - પ્રીતમલાલ કવિ, ૧૯૯૪. કા.
૩૪૦, રૂ. ૮૦. નવલકથા

અભાવનો દરિયો - રાજેશ અંતાણી, ૧૯૯૨. કા. ૨૩૬,
રૂ. ૪૬. નવલકથા

□ પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧

ગાંધારી - હસમુખ બારાડી, ૧૯૯૪. કા. ૮૦, રૂ. ૩૦.
નવલકથા

જાગિયું - હર્ષદ ત્રિવેદી, ૧૯૯૪. કા. ૧૧૧+૧૪, રૂ.
૩૦, ટૂંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ.

એક ને એક અગ્યાર - જયંત ગાડીત, મંજુલા ગાડીત,
૧૯૯૪. કા. ૧૩૬, રૂ. ૩૫. ટૂંકીવાર્તાસંગ્રહ

કુવરબાઈનું મામેરું (પ્રેમાનંદ) - સં. લાભશંકર ઠાકર,
પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, ૧૯૯૪. રૂ. ૧૨૭, રૂ. ૩૦.
અભ્યાસલેખ ને ટિપ્પણ સાથેનું સંપાદન

ભારતીય સંસ્કારપરંપરા અને આપણો વર્તમાન -
હરિવલ્લભ ભાયાણી, ૧૯૯૪. રૂ. ૧૩૫, રૂ. ૪૦.
'પરંપરા અને આધુનિકતા' તથા 'વિગ્રહન,
અનુઆધુનિકવાદ, દિશાહીન' તથા 'વર્તમાન
ગતિવિધિ' એ ત્રણ પુસ્તિકારૂપ લેખોનો સંચય

ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ (શાલિભદ્રસૂરિ) - સં. બળવંત
જાની, ૧૯૯૪. રૂ. ૨૦૦. રૂ. ૭૦. કૃતિ-કર્તા
અધ્યયન, ગુજરાતી અનુવાદ સમેતનું મૂળ પાઠનું
સંપાદન.

ગ્રંથઘટન - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, ૧૯૯૪. રૂ. ૧૭૮, રૂ.
૬૦. ગ્રંથાવલોકનોનો સંચય

ચંદ્રકાન્ત બક્ષીશી ફેરો - સુમન શાહ, (બીજી આ.)
૧૯૯૩, રૂ. ૨૩૦, રૂ. ૬૦. સાતમા દાયકાની
ગુજરાતી નવલકથાનું વિવેચન

વિવેચનસંદર્ભ - રમણ સોની, ૧૯૯૪. રૂ. ૨૦૮, રૂ.
૬૫. વિવેચનવિષયક લેખોનો સંગ્રહ.

□ રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧

અચલ - રમેશ શાહ, ૧૯૯૪. કા. ૧૨૦, રૂ. ૨૭.
ટૂંકીવાર્તાઓનો સંગ્રહ.

રત્નમંજરી - રમેશ શાહ, ૧૯૯૪. કા. ૧૦૦, રૂ.
૨૬૨. નવલકથા

અમથાભરણ - મેઘનાદ ભટ્ટ, ૧૯૯૪. રૂ. ૧૨૦. રૂ.
૪૧. કાવ્યસંગ્રહ

ગુરુદેવ અમારે આંગણે અનુ. રમણીક મેઘાણી, ૧૯૯૪.
રૂ. ૨૪૪+૨૬, પુસ્તકાલય આવૃત્તિ રૂ. ૮૩. સુલભ
આવૃત્તિ રૂ. ૭૩. મૈત્રેયી દેવીના સંસ્મરણકથન
મંજૂ તે રવીન્દ્રનાથનો અનુવાદ

□ પ્રસાર, આતાભાઈ એવેન્યુ, ભાવનગર-૨

રઠિયાળી રાત - સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી પૂર્વે પ્રકાશિત
ચારેય ખંડોની સંકલિત આવૃત્તિ, ૧૯૯૩. રૂ. ૩૨૮,
રૂ. ૭૫ (૩૧-૧૨-૯૪ સુધી રૂ. ૫૦). મેઘાણીએ
સંચિત કરેલાં લોકગીતોનો સર્વસંગ્રહ, દરેક ગીતની
પરિચાયક નોંધ સાથે.

પત્રચર્ચા-વાદ-વિવાદને લગતા આ વિભાગમાં 'પ્રત્યક્ષ' વિશેની સામ્પ્રત સાહિત્યિક ઘટનાઓ તથા અન્ય સર્વ વિચારપ્રવૃત્તિઓ વિશેની ચર્ચાઓ માટે નિમંત્રણ છે. ગંભીર વિમર્શની સાથે તીવ્ર-સ્પષ્ટ-ધારદાર અભિપ્રાયો પણ આવકાર્ય. અલબત્ત, મંતવ્યો મુશ્કિલ ને લાઘવપૂર્ણ હોય તથા અપરુચિને ન સ્પર્શતાં હોય એ આવશ્યક છે. — સં

'વિક્ષિપ્તા' અંગ થોડુંક...

વિક્ષિપ્તા'ના ઘનિષ્ઠ વાચક તરીકે (ચાર વાર વાંચી છે.) થોડુંક ધ્યાન દોરવા માગું છું. 'કઈ સત્ત્વશીલતા સ્પૃહણીય ?' ('પ્રત્યક્ષ' : જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર '૮૪)ને શીર્ષસ્થ મુદ્દો બનાવી, રમણ સોનીએ પ્રશ્ન કર્યો છે : 'તો નવલકથાકારે આવો જ આત્મવિશ્વાસ દૃઢાવવાનો ?' (પૃ. ૧૬)

જેને આધારે આ પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તે છે વિક્ષિપ્તા'ની પ્રસ્તાવનાનો બીજો પરિચ્છેદ. આ આખો પરિચ્છેદ એક જ વાક્યનો બનેલો હોવાથી, ને તેનાં ઘટક આઠ ઉપવાક્યોમાંથી પ્રથમ બે ઉપવાક્યો જ દૃષ્ટિમાં રહી ગયાં હોવાથી અન્વય છટકી ગયો લાગે છે, વાક્યના વિધેયનું ઉદ્દેશ્ય નજર બહાર રહી ગયું છે. સંબંધિત અન્વય આ પ્રમાણે છે : — આવી બધી હતાશાઓ વચ્ચે પણ, લોહી ફૂટે એવા શબ્દની સર્જનવ્યથા ભોગવ્યે રાખવાનું પ્રસ્તુત છે એ આત્મવિશ્વાસ.' (લંબાણ ટાળવા આખો ફકરો ઉતારતો નથી).

'વિક્ષિપ્તા' (અને એમની અન્ય નવલકથાઓ) જોતાં, લેખકનું કૃતિ પર તોળાઈ રહેવું, જાતને લાદવી, પ્રોમ્પ્ટર બનવું, અર્થઘટનમાં ફસાવું, ચૈતસિક વ્યાપારોનાં બોલકાં નિરૂપણોમાં પડવું એને બદલે વચ્ચેથી ખસી જઈ માત્ર ઘટનાઓનો સાક્ષાત્કાર કરાવી વાચકને સ્વાયત્ત, સક્રિય બની ઊંડું અવગાહન કરવાનું આહ્વાન આપવાની આ લેખકની રીતિ હોય તેમ જણાય છે. [વેદ સરસ્વતીની ચિઠ્ઠી વાંચતા

હષીકેશના ચિત્તમાં કેવા તુમુલ ખળભળાટ થયા હશે તેનું ચિતરામણ કરવાને બદલે લેખક લખે છે : 'હષીકેશની આંખો વિસ્ફારિત થઈ ગઈ. થોડી ક્ષણો એના ચહેરા પર મેઘધનુષી રંગોની રમણ ચાલી. પછી એ ચહેરો તેલ ખૂટતાં બળેલી વાસવાળી ધૂમ્રસેર કાઢતા કોડિયા જેવો બની ગયો.'/ 'બહુ મોડું થઈ ગયું વેદ !' આવું કંઈક એ બોલ્યો — અથવા ન પણ બોલ્યો હોય...' (પૃ. ૫૬૭)] આથી કવચિત્ મર્મો ચૂકી જવાય એવું બને છે. [જોકે હષીકેશ ('ઋષીકેશ' નહિ. જુઓ 'વિક્ષિપ્તા' પૃ. ૩૦૯) કોંગ્રેસ હાઉસમાં જતો કેમ થયો એ, છાપામાં હપતાવાર વાંચતા એક સામાન્ય વાચકને કળાઈ ગયેલું : '... વેદ સરસ્વતીને લીધે.' એણે પત્રમાં લખેલું !] સંભવિત છે કે 'ઉદ્ભવ યજમાન', 'હષીકેશ-૨' એ બે પ્રકરણો અને 'કાળબળ'ના અમુક અંશોમાં પુનર્નિર્મજ્જન કરવામાં આવે તો અગોચર ગોચર થઈ 'પલટો' ઉતાવળે આવી ગયાની, 'ઉતાવળના, પ્રતીતિના પ્રશ્નો' થવાની ભીતિ નિર્મૂળ થાય.

તત્ત્વદર્શન, દાર્શનિક-વૈચારિક સામગ્રી, ચર્ચાઓ ઈત્યાદિને નિરપેક્ષ રીતે જોવા કરતાં પાત્રવ્યક્તિત્વ-પાત્રકક્ષા-સાપેક્ષ જોવી જોઈએ. આની સાથે સંજોગો, સમય, વાતાવરણ, દેશ-કાળ, કથા-માહોલનો સંદર્ભ પણ ધ્યાનમાં રહેવો જોઈએ. વેદ સરસ્વતી જેવી મેઘાવિની સાથે વાત ચાલતી હોય, એ પાછી સંન્યાસિની હોય, યોગની સાધના કરી રહી હોય, બોલનાર યોગના સૈદ્ધાન્તિક પાસાના તજજ્ઞ હોય, એ તજજ્ઞ એનેટોમી પણ ભણેલો (ડૉક્ટર) હોય, જે સમયમાં આ ચર્ચા ચાલતી હોય તે સમય,

ચર્ચા-સંપાદક-શ્રી-વિ.કે.જી.
૧૯૮૪
૬૬

પ્રત્યક્ષીય

ગુજરાત સાહિત્યસભા વર્ષોથી, એની 'કાર્યવાહી'રૂપે, વર્ષભર પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની સમીક્ષા ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રકાશિત કરતી રહેલી. એ પ્રવૃત્તિ પછીથી તે-તે વર્ષના '—ગ્રંથસ્થ વાજ્ઞય'રૂપે ચાલતી રહી છે. અલબત્ત, પાછલાં થોડાંક વર્ષોથી એનું સાતત્ય ને એના પ્રકાશનની નિયમિતતા રહ્યાં નથી — ૧૯૮૪ની સમીક્ષાનું પુસ્તક ૧૯૮૧માં પ્રગટ થયેલું ને '૮૫થી '૮૧ વચ્ચેનાં વર્ષોની સમીક્ષાઓ તો થઈ જ શકી નથી. છતાં જેટલું થઈ શક્યું છે એટલું કામ મહત્ત્વનું તો છે જ. આ પ્રકારની કામગીરીની બેવડી ઉપયોગિતા છે : એક તો, એમાં વર્ષભરના સાહિત્યલેખનનો હિસાબ મળે છે ને એ રીતે સાહિત્યની ગતિવિધિ અને વિકાસનું ચિત્ર સાંપડે છે અને બીજું એ કે ભવિષ્યના અભ્યાસીઓ તથા સંશોધકોને માટે એ એક હાથવગી સંદર્ભસામગ્રી બની રહે છે.

હમણાં એનું '૧૯૮૧ની સાલનું ગ્રંથસ્થ વાજ્ઞય' (પ્રકાશન : ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩) જોવા મળ્યું. એમાંથી પસાર થતાં આપણી વાર્ષિક સમીક્ષાપ્રવૃત્તિ અંગે તેમજ એ માટેનાં પ્રકાશનોની પ્રાપ્તિ બાબતે કેટલાક પ્રશ્નો જાગ્યા.

ઘણાં વર્ષોથી આની કાયમી જવાબદારી સંભાળતા સંપાદક મધુસૂદન પારેખે પ્રાસ્તાવિક નોંધમાં લખ્યું છે કે, સાહિત્યસભાને પ્રકાશકો-લેખકો તરફથી (તે વર્ષનાં) મળ્યાં હોય એટલાં જ પુસ્તકોની સમીક્ષા કરવાની સંસ્થાની નીતિ છે. એટલે એમની જાણમાં અન્ય પ્રકાશનો પણ હોવા છતાં એની સમીક્ષા આ '—ગ્રંથસ્થ વાજ્ઞય'માં સમાવી શકાઈ નથી. આમ થવાથી વર્ષભરની લેખન-પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ન ઊપસે એ પણ એમણે સ્વીકાર્યું છે. બે-એક પ્રકાશકો નિયમિત રીતે અને બીજા થોડાક અનિયમિત અને યાદૃચ્છિક રીતે પુસ્તકો મોકલતા રહ્યા છે. પત્રો લખ્યા છતાં પ્રકાશકોએ પુસ્તકો ન મોકલ્યાનું પણ સંપાદકે નોંધ્યું છે.

પરિણામ એ આવ્યું છે કે, એમણે મળ્યાં એ ૪૦૦ જેટલાં પુસ્તકો વિશે સ્વરૂપવિભાગવાર, મહેનતપૂર્વક પરિચય ને સમીક્ષા કર્યાં છે; કેટલાંક પુસ્તકોની તુલનાસાપેક્ષ વિચારણા પણ કરી છે ને કેટલાંક એમને લાગ્યાં તે સ્પષ્ટ નિરીક્ષણો-તારણો પણ કર્યાં છે, તેમ છતાં વર્ષના સાહિત્યનું ચિત્ર અપર્યાપ્ત ને ધૂંધળું રહી જ ગયું છે. જે વાર્ષિક સમીક્ષામાં, તે વર્ષે પ્રગટ થયેલા સાહચર્યના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો — 'અરવ' (કમલ વોરા), 'અવતરણ' (ભરત નાયક) અને 'જનપદ' (કાનજી પટેલ), હસમુખ બારાડીનું નાટક 'આખું આયખું ફરીથી', પ્રમોદકુમાર પટેલનો વિવેચનસંગ્રહ 'પ્રતીતિ', દલપત પઢિયારનો મહાનિબંધ 'ગાંધીયુગનું ગદ્ય', મધુસૂદન બક્ષીની 'દેરિદ્ય' પરની પુસ્તિકા... વગેરે જેવાં મહત્ત્વનાં ને ચર્ચાક્ષમ પુસ્તકો જ, ભલે ન મળવાને કારણે, બાકાત હોય એ સમીક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ અધૂરી રહેવાની.

તો આનો ઉપાય શો ? સાહિત્યસભાએ, મળ્યાં એની જ સમીક્ષા કરવાની નીતિ છોડી દઈને એ સિવાયનાં પુસ્તકો પણ અન્ય ગ્રંથાલયોમાંથી કે વ્યક્તિઓ પાસેથી મેળવીને સમીક્ષા કરાવવી ? એ બહુ વ્યવહારુ પણ ન નીવડે ને આમ કર્યાં છતાંય કેટલાંક મહત્ત્વનાં પુસ્તકો છટકી જવાની પૂરી શક્યતા વળી, વાર્ષિક સમીક્ષા કરાવતી આવી એક સન્નિષ્ઠ સંસ્થાને પુસ્તકો શા માટે ન મળવાં જોઈએ ? એક રીતે જોતાં એની નીતિમાં વાજબીપણું પણ છે.

આમાં બીજી પણ એક બાબત જોઈ શકાય એમ છે. સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓની રીતે અત્યારે સક્રિય સંસ્થાઓમાં 'ગુજરાત સાહિત્યસભા' પહેલાં હશે એટલી પ્રકાશવર્તુળમાં નથી. એ પણ એને ઓછો સહયોગ મળવાનું એક કારણ ગણી શકાય. એટલે, આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ માટે આપણી નજર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફ વળે. એ આપણી સૌથી મોટી ને પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા છે — સૌથી વધુ સક્રિય છે ને (એથી જ) પુસ્તકો પણ એને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ભેટરૂપે મળે છે. 'પરબ'નો પ્રમાણમાં બહોળો ફેલાવો પણ લેખકો-પ્રકાશકોને પરિષદ માટે પુસ્તકો